

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədova Milyan xanım Pərviz

**“Sosial sferada dövlət maliyyə nəzarəti və onun səmərəliliyinin
yüksəldilməsi yolları” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər: i.e.f.d Həkimova Y.A

Magistr proqramının rəhbəri: dos Məmmədov G.

Kafedra müdiri: i.e.d prof Ələkbərov Ə.Ə

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

	səh
GİRİŞ	3
I FƏSİL MÜASİR DÖVRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF KONSEPSİYASI	7
§1.1. Maliyyə nəzarəti – bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət idarəçiliyində aparıcı funksiyadır	7
§1.2. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və növləri	12
§1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti, onun prinsipləri və metodları.....	23
II FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİ VƏ SOSIAL SFERADA ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	33
§2.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və sosial sferada onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	33
§2.2. Təhsil sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	43
§2.3. Səhiyyəyə dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyətinin müəyyən edilməsi	50
III FƏSİL MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL SFERADA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	58
§3.1. Sosial sferada dövlət maliyyə nəzarətinin aparılma formalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	58
§3.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkili yolları	66
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	79
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	83
XÜLASƏ, SUMMARY, PEZYME	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə dövlətin idarə olunmasında nəzarətin rolu böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-iqtisadi sərbəstliyinin daha da genişlənməsinə baxmayaraq, onlar öz maliyyə resurslarından məqsədli, qənaətlə və səmərəli istifadə olunmasına və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərini qayda və qanun əsasında aparılmasına məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisə və təşkilatlar dövlət qarşısında maliyyə-vergi öhdəliklərinin qanun əsasında yerinə yetirilməsinə məcburdurlar. Beləliklə, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının inkişafı idarəetmənin əsas funksiyası olan nəzarətin rolunun və səmərəliliyinin daha da artmasını zəruri edir. Bütün təsərrüfat subyektləri tərəfindən dövlətin qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktların gözlənilməsi üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Bazar münasibətləri şəraitində biznesin aparılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsində, gəlirlərinin əldə edilməsində və bölüşdürülməsində sərbəstliyə malik olmalarına baxmayaraq, təsərrüfat subyektləri fəaliyyətlərinin bütün istiqamətlərində qanunlara riayət etməlidirlər, çünki, onların fəaliyyətlərinin bütün istiqamətləri nəzarət obyektinə hesab olunur.

Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, dövlət idarəetmə sistemində və eləcə də müəssisələr və regionlar arasında baş verən dəyişikliklər nəzarətin səmərəliliyinin artmasını, nəzarət işinin yenidən qurulmasını və onun yeni metodlarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə nəzarəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu müasir dövrdə aktualıq təşkil edir.

Dissertasiya işinin tədqiqinin məqsədi Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar məsələləri araşdırmaq və bununla əlaqədar bir sıra təkliflər irəli sürməkdir. Beləliklə, magistr dissertasiyasını işləməkdə məqsəd, dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətini, metodlarını, funksiyalarını, vəzifələrini və rolunu izah etməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq magistr **dissertasiyasının tədqiqi qarşısında aşağıdakı vəzifələr** qoyulur.

1. Maliyyə nəzarətinin baza anlayışını göstərmək;

2. Maliyyə nəzarətinin idarəetmənin ən vacib funksiyası olduğunu göstərmək;
3. Maliyyə nəzarətinin növlərini, yəni dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətini və idarəetmədə onların rolunu araşdırmaq;
4. Maliyyə nəzarətinin formalarını, yəni əvvəlcədən, cari və sonradan nəzarətin mahiyyətini və idarəetmənin planlaşma, operativ idarə olunma və s. proseslərdə onların rolunu göstərmək;
5. Dövlət maliyyə nəzarətinin dünya miqyasında tətbiq olunan prinsiplərini araşdırmaq.
6. Azərbaycanda maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların xarakteristikasını vermək;
7. Sosial sferada dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək;
8. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflər hazırlamaq.

Maliyyə nəzarətinin ***predmetini*** təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri təşkil edir. Belə ki, əgər təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti haqqında məlumat pul ilə qiymətləndirilsə, deməli, o maliyyə nəzarətinin predmeti hesab olunur. Məsələn, mənfəət, vergi, xərclər, gəlir və s.

Maliyyə nəzarətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun ***obyektini*** həmişə münasibətlər, yəni pul vəsaitinin xərclənməsi, yəni maliyyə resurslarının istifadəsi proseslərində meydana çıxan maliyyə münasibətlərini təşkil edir.

Dissertasiyanın tədqiqinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrin maliyyə nəzarətinə həsr olunmuş elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının ali qanunları, dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların qəbul etdikləri normativ materiallar, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, «Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası haqqında» Qanun, «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında» normativ sənəd, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi haqqında normativ sənəd və s. təşkil edir.

Beləliklə, elmi-iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji aspektləri müxtəlif yerli və xarici alimlər tərəfindən işlənilmişdir. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən prof.D.A.Bağirovu, T.Ə.Quliyevi, B.A.Xankişiyevi, M.M.Sadıqovu, S.A.Abbasovu, rus alimlərindən isə Q.B.Polyakı, M.B.Melniki, A.S.Neşitoyu, B.S.Karelini, A.M.Babiçi və s. göstərmək olar.

Tədqiqatın informasiya bazasına daxildir: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri (Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları); Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisin qanunları; mövzuya dair ədəbiyyatlar; Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının strateji inkişaf planı 2018-2020; Azərbaycan Respublikası Xəzinədarlıq aspektinin tətbiqi üçün metodik vəsait (1997-ci il); «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (2007-ci il); «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (1994-cü il); «Auditor Palatsı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1995-ci il); 2016-2017-2018-ci illər üçün Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (2002-ci il) və s.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Maliyyə nəzarəti, o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodları, vəzifələri və dövlət idarəçiliyində rolu dissertasiya işində tədqiq edildikdən sonra, Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakıları göstərmək olar;

1. Maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələblərinə cavab verən normativ bazasının hazırlanıb qəbul edilməsi;
2. Nəzarət orqanlarının təşkili strukturlarının yenidən formalaşması;
3. Maliyyə nəzarətinin tədris bazasının yaradılması;
4. Maliyyə nəzarətinin vahid mərkəzləşdirilmiş informasiya bazasının təşkili;
5. Nəzarət orqanlarının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması;
6. Nəzarət proseduru sistemi formalaşdırılmalıdır (yəni, metodiki təminat).

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Magistr dissertasiyasının tədqiqi zamanı işin sonunda irəli sürülən təkliflər və tövsiyələr Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 8 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL MÜASİR DÖVRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN İNKİŞAF KONSEPSİYASI

§1.1. Maliyyə nəzarəti – bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət idarəçiliyində aparıcı funksiyadır

İdarəetmənin ən mühüm funksiyasını **nəzarət** təşkil edir.

İdarəetmə– qarşıya qoyulan məqsədin icrası və sonda konkret nəticənin əldə edilməsi deməkdir. İdarəetmənin məqsədinə daxildir:

1. İstehsal prosesi (istehsalın vəziyyəti);
2. İdarəetmə prosesi və sistemi (əməliyyatlar və sistemlər);
3. Nəticə və nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

İdarə olunan obyektə təsir göstərən metodlar idarəetmə funksiyalarının hansı yollarla və vasitələrlə icrasını müəyyən edir.

İdarəetmə mexanizmi aşağıdakılarla əlaqədardır:

- idarəetmənin prinsipləri;
- idarəetmənin qanunları;
- idarəetmə məqsədləri;
- idarəetmə funksiyaları;
- idarəetmə metodları.

İdarəetmə metodları– kompleks idarəçilik funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Belə ki, idarəetmə metodları təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət edir və idarəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün vasitədir.

İdarəetmə metodları məzmununa, idarəetmə obyektlərinə və təşkili formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, onlara daxil olan iqtisadi və normativ-sərəncam metodlar təsərrüfatın idarəedilmə fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmə metodlarına daxildir:

- strateji inkişaf vəzifələrinin icra olunması metodları;
- iqtisadi qanunların tələblərinin icra olunması metodları.

İdarəolunma metodları dedikdə, burada qanun və prinsiplərdən istifadə başa düşülür və metodlarında prinsip istiqamətverici rolda çıxış edir.

Hər hansı bir idarəetmə metodlarının seçilməsi aşağıdakılardan asılıdır:

- idarəedilən obyektədən;
- idarəolunan proseslərin xarakterindən;
- idarəolunan hadisələrin xarakteri və məzmunundan.

Belə ki, maliyyə, kredit, iqtisadi əlaqələr və s. proseslərdə iqtisadi metodlar seçilir və maliyyə-kredit münasibətlərində tətbiq olunan metodlar mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir.

Beləliklə, idarəetmənin aşağıdakı metodları fəaliyyət göstərir:

- normativ;
- iqtisadi;
- sosioloji və s.

Yuxarıda qeyd olunan metodların tərkibində əsas yeri *inzibati və iqtisadi metodlar* tutur. Burada iqtisadi metodu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki, idarəetmə sistemində iqtisadi münasibətlərə əsas yer verilir. İqtisadi münasibətlərdə kredit, vergi, mənfəət, qiymət və s. daxil olduğu iqtisadi mexanizmlər idarəetmənin iqtisadi metodları adlanır.

İdarəetmənin ən geniş istifadə olunan metodlardan birini də *hüquqi metod* təşkil edir. Ancaq bu metoddan istifadə etməklə dövlət, cəmiyyətdə ictimai-iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyə bilir və hüquqi metodun ən mühüm istiqamətini isə maliyyə hüquqi təşkil edir.

İdarəetmə fəaliyyətinin tərkibinə onun funksiyaları daxildir ki, onlar da idarəetmə sisteminin quruluşunu təşkil edir. İdarəetmənin funksiyaları isə xüsusi üsullarla və metodlarla həyata keçirilir. Belə metodlara göstərmək olar; *planlaşma, tənzimləmə, nəzarət* və s.

İdarəetmənin iqtisadi metodlarının köməyi ilə qiymət, kredit, əmək haqqı, vergi, kommersiya hesabı və s. məqsədyönlü təsir mexanizminə çevrilirlər. Belə ki, idarəetmənin iqtisadi təsir vasitələrinə daxil olan mənfəət, qiymət, gəlir və ya rentabellik istehsalın inkişafı üçün əsas şərtədir və bu göstəricilərdən istifadə təsərrüfat

subyektinə çox böyük səmərə verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymət təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istehsalın idarə olunmasında qiymət təsərrüfatın xərclərini ödəməyi və mənfəətlə fəaliyyətini başa vurmasını təmin edir.

İdarəetmə funksiyası olan nəzarət təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyini yoxlama yolu ilə müəyyən edir. Ancaq nəzarət aparmaq subyektinin fəaliyyətinin nəticələri təhlil edilir və sonda qiymətləndirilir. Beləliklə, nəzarət müəssisə və təşkilatların nəzərdə tutduqları məqsədə çatmaq üçün əldə etdikləri nailiyyəti təmin edən bir prosesdir və bu prosesə sonrakı elementlər aiddir: yoxlanılan subyektin fəaliyyət standartlarını müəyyən etmək; planda nəzərdə tutulan nəticələri faktiki nəticələrlə müqayisə etmək; faktiki nəticələr təsdiq olunmuş standartlardan fərqlənərsə, o zaman müəyyən düzəlişlər aparmaq.

Nəzarətin predmetinə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri daxil olmalıdır:

- 1) planlaşma;
- 2) məlumatın təhlili;
- 3) qəbul olunmuş qərarın təhlili;
- 4) qəbul olunmuş qərarın yerinə yetirilməsi;
- 5) əldə olunmuş nəticələrin xarakteri.

İdarəetmənin nəzarət funksiyası təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəli olduğunu (və ya əksinə olduğunu) təhlil yolu ilə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. *Belə nəzarət - maliyyə nəzarəti adlanır.* Beləliklə, maliyyə nəzarəti vasitəsilə təsərrüfat subyektinin qarşısına qoyduğu məqsədə nə dərəcədə çatma səviyyəsi qiymətləndirilir və son nəticədə onun fəaliyyətində baş verən kənarlaşmalar aşkar edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektinin idarəedilməsinin bütün funksiyalarını (planlaşma, operativ idarə və s.) əhatə edir.

Nəzarət – tənzimləmə sisteminin tərkib hissəsidir və onu həyata keçirməkdən məqsəd qanunsuzluqları aşkara çıxartmaq, vəsaitlərdən necə istifadə edildiyini (qanunsuz və ya əksinə və s.) müəyyən etməkdir.

Yuxarıda qeyd edilən iqtisadi idarəetmə metodlarının tərkibində mühüm metod kimi *iqtisadi təhlili* göstərmək olar. Belə ki, iqtisadi təhlil – təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini, inkişafını və s. aşkara çıxarmağın elmi metodudur. İqtisadi təhlil istehsalın fəaliyyətin nəticələrini və istifadə olunmamış ehtiyatlar haqqında obyektiv nəticə çıxarmağa imkan verir.

Müasir dövr iqtisadi metodların bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni formalarının tətbiqini tələb edir.

Hər bir cəmiyyətdə maliyyə nəzarəti sisteminin xüsusiyyətlərini mövcud iqtisadi münasibətlərin xarakteri müəyyən edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşması və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin də böyük dəyişikliklərə səbəb oldu və nəticədə keyfiyyət dəyişiklikləri dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin də məzmununun da yeniləşdirilməsinə imkan verdi.

Nəzarət, o cümlədən, maliyyə nəzarəti idarəetmənin ən mühüm funksiyasını təşkil edir və hər bir iqtisadi sistem özünün məzmununa uyğun idarəetmə və tənzimləmə mexanizminin təşkilini tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarəti sisteminin ən mühüm istiqamətini təşkil edən dövlət maliyyə nəzarəti özü də dövlət idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir və hüquqi dövlət və azad iqtisadiyyat üçün qəbul olunmuş bütün prinsiplər maliyyə nəzarəti sisteminə aiddir.

Beləliklə, müasir dövrdə maliyyə nəzarəti dövlətin idarəolunmasının ən mühüm funksiyalarından birini təşkil edir. Nəzarət inzibati, iqtisadi və ya hüquqi xarakterə malik ola bilər. Lakin idarəetmənin funksiyaları içərisində maliyyə nəzarəti funksiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Beləki, dövlət nəzarət orqanları təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üzərində nəzarət aparmaqla həm onların, həm də ölkə vətəndaşlarının mənafeyini qorumuş olurlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri geniş təsərrüfat sərbəstliyinə malikdirlər. Lakin bu o demək deyildi ki, onlar həyata keçirdikləri bütün istiqamətlərdə fəaliyyətləri üçün məsuliyyət daşımamalıdırlar. Onlar öz maliyyə resurslarından məqsədli, qənaətlə və təyinatına istifadə olunması üçün qanunla məsuliyyət daşıyırlar, çünki bütün maliyyə

nəticələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarında düzgün və real əks etdirilməsi üzərində maliyyə nəzarəti aparılır.

Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifəsini maliyyə məsələləri ilə əlaqədar qanunların dəqiq gözlənilməsinin yoxlanılması təşkil edir.

Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam məbləğdə yerinə yetirilməsi üzərində də nəzarətin aparılması maliyyə nəzarətinin ən vacib vəzifələrindəndir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə orqanlarının çox tərəfli fəaliyyətində təzahür edir. Maliyyə nəzarəti, dövlət tərəfindən qəbul edilən müəyyən hüquqi-normativ aktlara əsaslanır. Məsələn, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

Pul gəlirlərinin və pul fondlarının formalaşma və istifadəsi aləti kimi maliyyə, bölgü proseslərini obyektiv əks etdirir. Maliyyənin nəzarət funksiyası məcmu daxili məhsulun və milli gəlirin uyğun pul fondları arasında bölüşdürülməsi və onların məqsədli təyinatə xərclənməsinə nəzarətin aparılması prosesində təzahür edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti ictimai və xüsusi istehsalın dinamik inkişafının təmin edilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, istehsal və qeyri-istehsal sferalarında işin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, o cümlədən qeyri-istehsal sferasını və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatları əhatə edir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadi stimullaşdırılmanın yüksəldilməsinə, maddi, əmək və maliyyə resurslarının səmərəli və qənaətlə xərclənməsinə, qeyri-istehsal xərclərinin və itkilərin ixtisar olunmasına, təsərrüfatsızlığın aradan qaldırılmasına və s. yönəldilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin idarəolunmasının əsas elementidir.

Maliyyə nəzarəti makro və mikro səviyyədə maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun təmin edilməsi və pul axınının idarə olunmasının ayrılmaz elementidir.

Maliyyə nəzarəti – bütün təsərrüfat orqanları tərəfindən maliyyə qanunauyğunlarının gözlənilməsi üzərində nəzarəti aparan xüsusi orqanların qanunla müəyyən edilən fəaliyyətidir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət, idarə və təşkilatlara, büdcə təşkilatlarına büdcə vəsaiti, əmlak və mülkiyyəti verir və dövlət, həmin subyektlər tərəfindən onlara verilən mülkiyyətin qorunmasında, pul vəsaitindən qənaətlə, məqsədli və səmərəli istifadə edilməsində maraqlıdır. Bu məqsədlə, dövlət belə təşkilatların fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi münasibətlərdə nəzarət məqsəd deyil və o tənzimləmə sisteminə daxildir. Nəzarət aparmaqdan məqsəd:

- qanun pozuntularını aşkar etmək;
- pul vəsaitindən qənaətlə və məqsədli istifadə etmək;
- material resusrlarından səmərəli istifadə etmək;
- qanunsuzluqlara yol verən şəxslərin məsuliyyətə cəlb etmək;
- yol verilmiş ziyanların ödənilməsini təmin etmək;
- gələcəkdə qanun pozuntularına yol verilməsinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər qəbul etmək və həyata keçirmək.

§1.2. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və növləri

İqtisadiyyatın idarəolunması fəaliyyətinin ən mühüm və vacib sferasını cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin vəziyyəti və inkişafı üzərində nəzarət təşkil edir. Nəzarət sisteminin əsas həlqələrindən biri kimi maliyyə nəzarəti çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin əsas təyinatını dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə realizasiyasına kömək etmək, iqtisadiyyatın bütün sferalarında və həlqələrində maliyyə resusrlarının formalaşması və səmərəli təşkili proseslərinin təmin edilməsi təşkil edir. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarətinin rolu dəfələrlə artıb.

Maliyyə nəzarəti – maliyyənin nəzarət funksiyasının realizasiyası formasıdır. Maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə nəzarətinin təyinatını və məzmununu müəyyən edir. Lakin bununla yanaşı, cəmiyyətdə istehsal münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq nəzarətin məzmunu və

istiqlaməti də dəyişir. Belə ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarının genişlənməsi, maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində onların sərbəstliyə malik olması, sahibkarlığın təşkilati-hüququnun müxtəlif formalarının meydana gəlməsi və s. maliyyə nəzarətinin məzmununu daha da yaxşılaşdırır.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılması üzrə əməliyyat və fəaliyyətin məcmuudur. Maliyyə nəzarəti, nəzarətin xüsusi sahəsi olmaqla, aşağıdakılar ilə əlaqədardır:

- dəyər kateqoriyasının istifadəsi;
- özünün müəyyən tətbiqi sferasına malikdir;
- məqsədli istiqamətə malikdir.

Maliyyə nəzarətinin obyektı kimi maliyyə resusrlarının formalaşması və istifadəsi zamanı pul və bölüşdürücü (proselərdir) münasibətlər çıxış edir. Eyni zamanda, maliyyə nəzarətinin obyektinə iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində və həlqələrində pul vəsaiti fondları da daxildir. Lakin maliyyə nəzarətinin predmetini isə maliyyə (dəyər) göstəriciləri aiddir. Məsələn, mənfəət, gəlirlər, vergi, maya dəyəri xərclər, müxtəlif fondlara və məqsədlərə ayırmalar və s. Qeyd olunan dəyər göstəriciləri sintetik xarakter daşıyır və ona görə də bu göstəricilərin icrası və dinamikası üzərində nəzarət müəssisə və təşkilatların istehsal, təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir.

Maliyyə nəzarətinin sferasına pulun iştirakı ilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar daxildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir obyekt maliyyə nəzarəti ilə yanaşı, nəzarətin başqa növlərinin (kreditləşmə, qiymətqoyma, hesablaşmalar və s.) də obyektı ola bilər.

Maliyyə nəzarəti yolu ilə yoxlanılır:

- iqtisadi qanunların tələbatlarının gözlənilməsi;
- ümumi daxili məhsul və milli gəlirin dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nisbətliklərinin optimallılığının gözlənilməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);

- müəssisə, idarə və büdcə təşkilatlarında əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə;

- müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyəti;

- təsərrüfat subyektlərində vergi nəzarəti.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Dövlət büdcəsi qarşısında olan maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsini təmin etmək;

2. Maliyyə resurslarının həcmnin artması üçün istehsaldaxili ehtiyatların aşkar edilməsi;

3. Maya dəyərinin aşağı salınması və rentabelliğin yüksəlməsi üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi;

4. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda material resursları və pul vəsaitinin səmərəli xərclənməsinə təsir göstərmək;

5. Müəssisə, idarə və büdcə təşkilatlarda mühasibat uçotu və hesabatın düzgün aparılması;

6. Fəaliyyətdə olan qanunların və normativ aktların gözlənilməsinin təmin olunması;

7. Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinə, o cümlədən valyuta əməliyyatlarına kömək göstərmək və s.

Maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə təşkilatların və maliyyə-kredit idarələrinin maliyyə intizamının gözlənilməsində məsuliyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Bu məsuliyyət həm inzibati, həm də iqtisadi təsir tədbirlərində ifadə oluna bilər. Təsirin iqtisadi tədbirləri konkret olaraq maliyyə sanksiyalarda təzahür edir və həmin sanksiyalar maliyyə mexanizminin alətləridir və istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə və intensivləşdirilməsinə təsir göstərir.

Geniş mənada maliyyə nəzarətinə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində faktiki alınmış maliyyə göstəricilərini aşkar etmək daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin obyektini pul vəsaitinin səfərbərliyə alınması və xərclənməsi, yəni maliyyə resurslarının istifadəsi zamanı meydana çıxan münasibətlər təşkil edir.

Maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələləri tədqiq edən bir sıra müasir alimlər maliyyə nəzarətinə maliyyə sferasında qanunauyğunluğun və təsərrüfat subyektinin mühasibatlıqda əks etdirdiyi məlumatların düzgünlüyünün təmin olunması üsulu kimi baxırlar. Eyni zamanda, onlar maliyyə nəzarətinə maliyyə-istehsal münasibətlərinin tənzimlənməsi forması kimi də baxırlar.

Maliyyə nəzarəti – maliyyə pul, kredit, valyuta və s. əməliyyatları həyata keçirən iştirakçıların qanun, norma və qaydaların gözlənilməsinin yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Dövlət maliyyə nəzarəti – dövlət orqanları tərəfindən dövlətin maliyyə mənafeyinin və vahid dövlət maliyyə siyasətinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən nəzarətdir.

Rus iqtisadçılarından M.V.Melnik, A.S.Panteleev və A.L.Zvezdinin¹fikirlərinə görə, maliyyə nəzarətinə nəzarət orqanlarının bir funksiyası kimi baxmaq olar. Onlar qeyd edirlər ki, nəzarət orqanları baş verən maliyyə əməliyyatları ilə əlaqədar məlumatları toplayır və sonra isə onları qiymətləndirirlər. Məqsəd aparılan əməliyyatların qanunu olduğunu müəyyən etməkdir.

Maliyyə nəzarətinin mahiyyətini başa düşmək üçün, maliyyə nəzarətinin tərkibini təşkil edən elementlərin xarakterik əlamətlərini müəyyən etmək zəruridir. Çünki həmin xarakterik əlamətlər nəzarətin fərdiliyini və ona yaxın anlayışların arasında onun rolunu və yerini müəyyən edə bilər. Belə ki, «nəzarət» termini elmi və praktiki fəaliyyətdə tez-tez tətbiq olunur. İdarəetmə və hüquq problemləri üzrə bir çox tədqiqatçılar nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar problemlərə müraciət edirlər və bu zaman onlar nəzarətin funksiyalarını, məqsədini, vəzifələrini və eləcə də nəzarət orqanlarının hüquq sferalarını göstərirlər.

Müasir dövrdə nəzarət probleminin elmi cəhətdən işlənilməsi vəziyyəti, nəzarətin mahiyyətinin təhlilinə diferensiallaşdırılmış yanaşma xarakterikdir. Nəzarəti müxtəlif cür müəyyən edirlər: vasitə kimi, faktor, forma, element, funksiya, fəaliyyət növü, institut, metod, şərt, tənzimləyici, atribut və s. Belə ki, elmin müxtəlif istiqamətlərində çalışan nümayəndələr (filosoflar, idarəetmə nəzəriyyəçiləri,

¹Mevnuk M.B., A.S.Pfnteliv, A.S.Zvezdin Ревизия и контроль. Москва 2004.

siyasətçilər, hüquqşünaslar və s.) öz mənafeləri nöqteyi-nəzərdən «nəzarət» məsələlərinə yanaşırlar.

İdarəetmə nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssislər idarəetmə fəaliyyətinin üç mərhələsini göstərirlər: planlaşma və məqsədin müəyyən edilməsi; qəbul edilmiş qərarın icrasının təşkili; icraya nəzarət. Bu nəzəriyyəçilər nəzarəti – idarəetmənin əsas mərhələsi hesab edirlər. Belə tədqiqatçılar (E.A.Koserin) göstərirlər ki, nəzarət idarəetmə fəaliyyətinin son mərhələsidir və bu mərhələdə planlaşdırılan nəticələr faktiki nəticələr ilə müqayisə edilir və kənarlaşmalar müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçılardan bəziləri (S.O.Şoxun) bu fikir ilə razılaşmır və göstərir ki, «nəzarət» idarəetmənin bütün mərhələlərində qəbul edilən qərarlara aid olmalıdır. Bəzi iqtisadi alimlər isə nəzarəti sərbəst proses kimi xarakterizə edirlər. Onlar (məs. N.P.Efimova) göstərirlər ki, geniş mənada nəzarət – bu bir prosesdir və qəbul edilmiş qərarlara uyğun obyektin fəaliyyətini təmin edir və qarşıya qoyulan məqsədə müvəffəqiyyətlə çatmağa yönəldilir. Bəzi iqtisadçılar nəzarəti – müntəzəm və arasıkəsilməz proseslərin məcmusu kimi müəyyən edirlər və bu proseslərin iştirakçıları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin edirlər. Yuxarıda qeyd edilən hər iki anlayış (nəzarətə verilən) nəzarətin məzmununu, həyata keçirilmə üsullarını əks etdirmir.² Belə ki, proses – bu fəaliyyətdir və müəyyən prinsip, metod, üsul və sairənin tətbiqi ilə qarşıya qoyulan vəzifələri həll etməklə konkret məqsədə çatmağa yönəldilir. Aydınır ki, nəzarətin mahiyyətinə yönəldilən belə yanaşma həddindən artıq genişdir və nəzarətin əsas xarakteristikası haqqında təsəvvür etmək imkanlarını vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada o fakt nəzərə alınmır ki, nəzarət-obyektin vəziyyəti haqqında məlumat almaq üsuludur. Deməli, obyektin vəziyyəti haqqında alınan məlumatlar qəbul edilən idarəetmə qərarlarının səmərəliliyi və əsaslandırılmış olmasını qiymətləndirməyə imkan verir.

Çox sayda rus tədqiqatçıları (B.Q.Afanasiyev) nəzarətə idarəetmənin bir funksiyası kimi baxırlar. Onlar qeyd edirlər ki, nəzarət, subyektin fəaliyyətinin xüsusi növüdür, o məqsədli təyinatı, müəyyən məzmunu və həyata keçirilmə üsullarına

² Ревизия и контроль, М.В.Мельник, А.С.Пантелюв, А.С.Звездин. Москва 2004.

malikdir və qəbul edilmiş qərarlar üzrə obyektin fəaliyyətinin uyğunluğunun foxlanılmasına çəkilən əməkdir.

Beləliklə, geniş mənada nəzarətə, yəni, maliyyə nəzarətinə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində meydana çıxan faktiki göstəriciləri aşkar etmək kimi baxmaq olar. Maliyyə nəzarətini ağ kağız kimi təsəvvür etmək olar və həmin kağızda maliyyə resurslarının bütün hərəkət prosesi reallıqla təsvir olunur. İqtisadçılardan bəziləri (A.A.Jdanov) qeyd edir ki, maliyyə nəzarəti elə bir xüsusiyyətə malikdir ki, onun obyektini həmişə maliyyə resurslarının istifadəsi ilə əlaqədar olan münasibətlər təşkil edir.

Maliyyə nəzarətinin müasir nəzəri tədqiqatçıları maliyyə nəzarətinə maliyyə sferasında qanunun təmin edilməsi üsulu kimi baxırlar. Belə baxış isə maliyyə nəzarətinin müəyyən maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi forması kimi qiymətləndirilən yanaşmalara yaxındır.

Rus müəlliflərinin iqtisadi nəzəriyyələrində «nəzarət» terminin tətbiqi spesifik əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onlar qeyd edirlər ki, maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirən iştirakçıların qanunların gözlənilməsinə riayət etmələrinin yoxlanılması deməkdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas funksional təyinatını büdcənin icrası üzərində nəzarət təşkil edir, çünki büdcə ictimai vəsaitin formalaşması və dövlət xərclərinin təmin olunması formasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarətdən ümumi danışmaq mümkün deyil. Çünki, nəzarətin müxtəlif növləri var və onların hər biri aşağıdakı elementlərlə xarakterizə olunurlar:

- nəzarətin subyekti;
- nəzarətin nəticələrinə görə qərar qəbul edən subyekt;
- nəzarətin obyekt;
- nəzarətin predmeti;
- nəzarətin məqsədi;
- nəzarətin vəzifələri;
- nəzarətin prinsipləri;

- nəzarətin metodları;
- nəzarətin texnika və texnologiyası;
- nəzarət prosesi və s.

Elmi ədəbiyyatlarda nəzarətin bir sıra növləri göstərilir: iqtisadi, təsərrüfat, texniki, inzibati və maliyyə nəzarəti.

İqtisadi nəzarət resursların itkisi və qeyri-səmərəli istifadəsi faktlarını öyrənir və vəsaitlərin qeyri-qanuni istifadəsinə səbəb olan məsələləri aşkar edir.

Əgər təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərində məlumatlar pul ilə qiymətləndirilsə, o zaman bu əməliyyatlar maliyyə nəzarətinin predmetini təşkil edir.

Maliyyə nəzarətinin təsnifatı bir sıra amillər ilə xarakterizə olunur. Həmin amillərə daxildir:

1. Səviyyəyə görə maliyyə nəzarətinin növləri;
2. Maliyyə nəzarətinin formaları;
3. Maliyyə nəzarətinin metodları;
4. Tam əhatəsinə görə maliyyə nəzarətinin növləri.

Maliyyə nəzarətinin təsnifatının birinci əlamətini «səviyyəyə görə maliyyə nəzarətinin növləri» təşkil edir. Bu əlamətə görə maliyyə nəzarəti ayrılır:

- dövlət maliyyə nəzarəti;
- bələdiyyə nəzarəti;
- təsərrüfatdaxili nəzarət;
- müstəqil nəzarət.

İqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrdə maliyyə nəzarəti bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən iki sferaya ayrılır: *dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti*.

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin təsnifatının birinci əlaməti olan subyektdən asılı olaraq maliyyə nəzarəti sonrakı növlərə ayrılır: dövlət maliyyə nəzarəti; bələdiyyə maliyyə nəzarəti; təsərrüfatdaxili nəzarət; müstəqil nəzarət (auditor nəzarəti).

Dövlət maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarə subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Bir çox mütəxəssislər maliyyə nəzarətini ya dövlət maliyyə nəzarəti və ya dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətinin məcmusu kimi qəbul edirlər. Belə yanaşma

çox vaxt onların hər birinin mahiyyətini başa düşməyə çətinlik yaradır. Ona görə də, bütünlükdə maliyyə nəzarətini, sonra isə onun ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətlərini fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, rus alimlərinin əsərlərində ancaq maliyyə nəzarətinin mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar verilir və belə yanaşmalar ümumi xarakter daşıyır və hər bir maliyyə nəzarətinin subyektinə görə növünün tam həcmdə xüsusiyyətləri verilmir. Ona görə də, bu istiqamətdə dəqiqləşmə zəruridir.

Rus alimlərindən iqtisadçı L.H.Ovsyannikov hesab edir ki, dövlət maliyyə nəzarəti qanunverici təşkilatı və inzibati, hüquq-mühafizə tədbirləri ilə dövlətin və vətəndaşların mənafeyinin qorunması üçün qanunla dövlətin hüququnun realizasiyası deməkdir. Lakin maliyyə nəzarətinin mahiyyətinə belə yanaşma onun predmetinin real tədqiq olunmasına imkan vermir. Rus iqtisadçısı A.H.Kozırın maliyyə nəzarətinə yanaşma zamanı göstərir ki, maliyyə nəzarətinin məqsədi sonrakılardır:

- maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini və düzgünlüyünü müəyyən etmək;
- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyini obyektiv qiymətləndirmək;
- büdcəyə gəlirlərin daxil olmalarını artırmaq;
- dövlət əmlakını qorumaq və s.

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin mahiyyətinə rus alimi A.H.Kozırının yanaşmasında nəzarətin məqsədi geniş verilir, lakin bu yanaşmada nəzarətin obyektləri və aparılma üsulları ilə göstərilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, səviyyəyə görə maliyyə nəzarətinin əsas növü dövlət maliyyə nəzarəti təşkil edir. Dövlət maliyyə nəzarəti və ya ümumdövlət maliyyə nəzarəti ali qanunverici və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti idarə təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün obyektlərə yönəldilir. Lakin idarə nəzarəti isə nazirlik və baş idarələr və sair təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. İdarə nəzarətinin obyektini onun təbəçiliyində olan müəssisə və təşkilatların istehsal və maliyyə fəaliyyəti təşkil edir.

Səviyyəyə (subyektlər) görə maliyyə nəzarətinin növlərinə eyni zamanda daxildir:

- təsərrüfatdaxili nəzarət;

- müstəqil nəzarət (auditor nəzarət).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının bilavasitə iştirakı olmadan həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin növlərinin rolu daha da yüksəlir. Lakin bu o demək deyildir ki, belə nəzarət qanunlara və normatik aktlara əsaslanmır. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əsas növünü təsərrüfatdaxili nəzarət və daxili audit nəzarəti təşkil edir. Daxili audit nəzarəti Azərbaycan Respublikasında 2007-ci ildə «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən tətbiq olunur.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisənin özü tərəfindən onun iqtisadi xidmət strukturları vasitəsilə həyata keçirilir: mühasibatlıq; maliyyə şöbəsi; maliyyə menecmenti xidməti və s. təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzərində həyata keçirilir.

Təsərrüfatdaxili nəzarətə ayrılır: operativ və strateji nəzarət növlərinə.

Operativ maliyyə nəzarəti mühasibat uçotu və nəzarətin dəqiq təşkilinin köməyi ilə müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti üzərində hər gündəlik aparılır. Belə ki, müəssisənin mühasibi və maliyyə işçiləri dövlət maliyyə intizamının qanun əsasında ciddi gözlənilməsinə məsuliyyət daşıyırlar.

Lakin *strateji maliyyə nəzarəti* isə maliyyə resurslarının istifadəsi üçün optimal qərarların qəbul edilməsini və işlənilməsini nəzərdə tutur. Məqsəd: iqtisadi rentabelliği yüksəltmək və mənfəəti maksimallaşdırmaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı yeni bir nəzarət növünün tətbiqini zəruri etdi, yəni audit nəzarəti. Bununla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra qanunlar qəbul edildi: «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1994), «Auditor Palatsı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1995-ci il), «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2007-ci il).

Auditor nəzarətinin əsas vəzifəsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və aparılan maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının normatik aktlara uyğunluğunun müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Auditor yoxlamaları icbari və könüllü ola bilər. Könüllü yoxlama iqtisadi subyektin qərarı ilə həyata keçirilir. Lakin icbari yoxlama isə dövlətin qərarları ilə banklarda, sığorta təşkilatlarında, birjalarda və s. aparıla bilər.

Beləliklə, auditor nəzarəti müstəqil (sərbəst) idarəedənkənar maliyyə nəzarətidir. Belə nəzarət auditor firmaları və ayrı-ayrı auditorlar tərəfindən aparılır. Müstəqil audit xidmətləri pulludur və audit xidmətini aparmaq üçün onlar Auditor Palatasının lisenziyasını almalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının Auditor Palatasının üzvü olan sərbəst (müstəqil) auditor Gəncə Texstil ASC-də 1 yanvar 2018-ci il tarixinə yoxlama aparıb. Audit yoxlanılması aşağıdakı istiqamətlərdə aparılıb.

- 1) Gəncə tekstil açıq səhmdar cəmiyyətinin 31/XII.2017-ci il tarixinə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat.
- 2) Aktivlərin vəziyyəti haqqında hesabat;
- 3) Kapital və öhdəliklər haqqında hesabat;
- 4) Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat.

Cədvəl 1.2.1.

Gəncə Tekstil ASC-nin mənfəət və zərərlər haqqında müstəqil auditorun hesabatı

(manatla)

	2017	2016
Əsas əməliyyat gəliri	408365,26	77844
Satışın maya dəyəri	890495,93	667436,67
Ümumi mənfəət	- 482130,7	- 5889592,7
Sair əməliyyat gəlirləri	128669,51	105318,74
İnzibati xərclər		
Əməliyyat (zərər)	- 353461,2	-484273,9
Vergitutmadan əvvəl mənfəət (zərər)	- 353461,2	-484273,9
Mənfəət vergisi	0	0
Səhmlərdəki payı	- 353461,2	-484273,9

Yoxlama nəticəsində auditorun rəyi sonrakı kimi olmuşdur: yoxlamanın əhatə etdiyi tarixə maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini və pul vəsaitinin hərəkətini əks etdirən maliyyə hesabatları Beynəlxalq Standartlara uyğun hazırlanmışdır.

Cədvəl 1.2.2.

**Gəncə ASC aktivlərin vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Auditor
Palatasının müstəqil auditorunun hesabatı (31 dekabr 2017-ci il)
(manatla)**

	31 dekabr 2017-ci il	31 dekabr 2016-cı il
Aktivlər		
Uzunmüddətli aktivlər	1087579,45	1068749,81
Torpaq, tikili və avadanlıq	628671,64	609842
Qeyri-maddi aktivlər	0	0
Uzunmüddətli aktivlər	458907,81	458907,81
İnvestisiyalar	0	0
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	1087579,45	1068749,81
Qısamüddətli aktivlər	1671240,14	1316156,46
Ehtiyatlar	921880,08	731498,37
Qısamüddətli debitor borcları	508831,58	344509,55
Pul vəsaitləri	563,08	183,14
Sair qısa müddətli aktivlər	239965,4	239965,4
Cəmi qısamüddətli aktivlər	1671240,14	1316156,46
Cəmi aktivlər	2758819,59	2384906,27

Cədvəl 1.2.3

**Gəncə Tekstil ASC – 31 dekabr 2017-ci il tarixinə cəmi kapitalı və
öhdəlikləri haqqında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının müstəqil
auditorunun hesabatı**

(manatla)

	31 dekabr 2017-ci il	31 dekabr 2016-cı il
Cəmi kapital və öhdəliklər	- 5853549	- 5500448,74
Uzunmüddətli öhdəliklər	616537,67	6161537,67
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	0	0
Uzunmüddətli kreditor borcları	0	0
Sair uzunmüddətli öhdəliklər	616537,67	616537,67
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	616537,67	616537,67
Qısamüddətli öhdəliklər	7995831,7	7268817,34
Vergi və sair məcburi öhdəliklər	807448,86	747121,79
Qısamüddətli kreditor borcları	225512,81	308724,47
Sair qısamüddətli öhdəliklər	6962870,03	6212971,08
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	7995831,7	7268817,34
Cəmi öhdəliklər	8612369,37	7885355,01
Cəmi kapital və öhdəliklər	2758819,59	2384906,27

Cədvəl 1.2.4.

**Gəncə Tekstil ASC-nin kapitalda dəyişikliklər haqqında müstəqil
auditorun hesabatı (31 dekabr 2017-ci il)**

(manatla)

	Nizamnamə	Kapital ehtiyatı	Bölüşdürülür	Cəmi kapital
1 yanvar 2017-ci il tarixinə qalıq	535142		-6035591	-5500448,74
Mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu	0	0	0	0
Elan edilmiş dividendlər	0	0	0	0
1 yanvar 2017-ci ilə qalıq	535142	0	-6035591	-5500448,74
2017-ci il üzrə xalis mənfəət			-353101	- 353101,04
Mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu	0	0	0	0
Təsiçilərin borcunun əvəzləndirilməsi	0	0	0	0
2018-ci ilə qalıq	535142	0	-6388692	- 5853549,78

Gəncə Tekstil Açıq Səhmdar Cəmiyyətini yoxlayan müstəqil auditor öz rəyində yoxlamamı Mühasiblərin Beynəlxalq Etika Standartları Şurasının «Etika məcəlləsinin» tələblərinə əsasən yerinə yetirdiyini göstərir və yoxlamanın nəticəsində əldə edilən subutların əsaslandırılmış olduğunu qeyd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə görə iqtisadi subyektin idarə olunmasına görə cavabdeh olan rəhbərlik bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Beləliklə, təsərrüfat subyektinin səlahiyyətli şəxsləri maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə görə aparılan nəzarətə də məsuliyyətlidirlər.

§1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti, onun prinsipləri və metodları

Təsərrüfat idarəolunmasının müxtəlif səviyyələrində və cəmiyyətin iqtisadi həyatının bütün sferalarında maliyyə nəzarəti mürəkkəb və çox tərəfli məsələləri həll edir. Qeyd olunanlar isə maliyyə nəzarətinin təşkilinə müəyyən tələblər qoyur. Əvvəlki paraqrafda (fəsil 1.2) qeyd edildiyi kimi, subyektdən asılı olaraq maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə, lakin dövlət maliyyə nəzarəti isə

ümumdövlət və idarə nəzarətinə ayrılır və belə nəzarət növü dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti idarə təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün obyektləri əhatə edir. İdarə maliyyə nəzarəti isə nazirliklərin, baş idarələrin, şirkətlərin, konsernlərin, yerli idarə və hakimiyyət orqanlarının nəzarət şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. İdarə nəzarətin obyektinə onların təbəçiliyində olan müəssisə və təşkilatların istehsal və maliyyə fəaliyyəti daxildir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas funksional təyinatı – dövlət büdcəsinin icrası üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir. Çünki ancaq dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkədə ictimai vəsaitlər səfərbərliyə alınır və xərclənir.

Dövlət maliyyə nəzarətinə dövlət orqanlarının bir funksiyası kimi, ölkədə vahid maliyyə, kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edən bir funksiya kimi baxmaq olar. Dövlət maliyyə nəzarəti ölkədə bütün təsərrüfat ssubyektlərinin maliyyə-istehsal münasibətlərinin tənzimlənməsi forması kimi çıxış edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti ictimai mülkiyyətin idarəolunmasının məcburi elementi olmaqla, onun aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar:

- qanunun müəyyən olunmuş prinsiplərinin pozulması hallarını aşkar etmək;
- dövlət vəsaitinin məqsədli və səmərəli istifadəsini təmin etmək;
- dövlət əmlakının istifadəsi üzərində nəzarət aparmaq.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələrinə nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət;
- dövlət əmlakının istifadəsinə nəzarət;
- dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə nəzarət;
- dövlət büdcədən kənar pul fondlarının istifadəsinə nəzarət;
- banklarda büdcə və büdcədən kənar pul fondlarının vəsaitinin dövrliyyəsinə nəzarət;
- vergi üzrə güzəştlərin verilməsi və istifadəsinə nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alınması və s.

Hal-hazırda ölkədə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və o cümlədən «Maliyyə nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun hazırlanması ilə əlaqədar ciddi işlər aparılır. Bu məqsədlə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrdə daha da səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri bazasını və metodologiya təminatını müasir dövrün iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq;
- maliyyə nəzarətinin sistemli normativ bazasının formalaşdırılması;
- maliyyə nəzarətinin standart normativ bazasının formalaşdırılması;
- nəzarətin metodoloji təminatının formalaşması;
- maliyyə nəzarətinin elmi-tədqiqat və tədris bazasının yaradılması;
- maliyyə nəzarətinin informasiya infraquruluşunun yaradılması;
- nəzarət orqanlarının maddi-texniki və maliyyə təminatının səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.

Dövlət maliyyə nəzarəti qarşısında sonrakı vəzifələr qoyulub: dövlət büdcəsinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması; dövlət büdcədən kənar pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması; dövlətin maliyyə resurslarının qanuni və səmərəli istifadəsi vəziyyətinin yoxlanılması; dövlət əmlakının istifadəsi vəziyyətinin yoxlanılması; təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının yoxlanılması; vergi, gömrük və bank fəaliyyətində mövcud olan qanunlara əməl olunmasının yoxlanılması, məqsədli büdcə fondlarının formalaşması və bölüşdürülməsinə nəzarət, dotasiya, subvensiya və s. vəsaitlərin verilməsi üçün qanunsuz qərarların verilməsinin qarşısının alınması, maliyyə qanunsuzluqlarının aşkar edilməsi və onlara qarşı müəyyən cəza tədbirlərinin tətbiqi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə qanunları inkişaf etdikcə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları qarşısında qoyulan vəzifələr daha da artır. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları maliyyə nəzarətini sonrakı formalarda həyata keçirirlər: əvvəlcədən nəzarət (büdcə layihəsi müzakirə və təsdiq edilən zaman); cari nəzarət (büdcənin icrası

zamanı ayrı-ayrı məsələlərə baxılan zaman); sonradan nəzarət (büdcənin icrası haqqında hesabatə baxılan və təsdiq olunan zaman).

Dövlət maliyyə nəzarəti daxili və xarici nəzarətə ayrılır.

Xarici maliyyə nəzarətini xüsusi orqanlar, lakin daxili maliyyə nəzarətini isə icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Daxili dövlət maliyyə nəzarətinə idarə nəzarəti də daxil edilir. İdarə nəzarəti onların təbəçiliyində olan müəssisə və təşkilatlarda aparılır.

Büdcə təsnifatına əsasən təbəçilikdə olan təşkilatlarda büdcə vəsaitinin xərclənməsinin yoxlanılması məqsədilə idarə nəzarəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir.

Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin tətbiq olunan prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- qanunilik;
- obyektivlik;
- müstəqillik;
- aşkarlıq;
- ümumilik;
- məxfilik.

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplər əsaslandırılmış və metodoloji sənədləri də göstərilir. İlk növbədə isə bu prinsiplər 1980-ci ildə qəbul edilən Lima deklarasiyasında öz əksini tapmışdır. Lima deklarasiyası ilə İNTOSAL-ın (Ali Audit orqanının beynəlxalq təşkilatları) X Konqresində qəbul edilmişdir.

Ümumilik, məcburilik, praktiklik və səmərəlilik yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə aiddir və onlar həmin prinsiplərin mahiyyəti ilə əlaqədardır.

Maliyyə nəzarətinin prinsipləri özləri də bir sıra əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Həmin əlamətlərə sonrakılar daxildir: beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən hüquqi aktlarda qeyd olunan prinsiplər, Azərbaycan Respublikasının

qanunlarında göstərilən prinsiplər; qanunlarla yanaşı, başqa normativ-hüquqi sənədlərdə göstərilən prinsiplər; hüquqi-normativ sənədlərə daxil edilməyən prinsiplər.

Prinsiplərin əlamətlərinin təsnifatında göstərildiyi kimi, «Beynəlxalq hüquqi aktlarda göstərilən prinsipə müstəqillik» prinsipi daxildir. Audit müstəqil olmalıdır, çünki bu prinsip auditin əsas prinsipidir və bu prinsip «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1994-cü il) göstərilir. Müstəqillik prinsipinin mahiyyətinə görə, maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər və onun işçiləri nəzarət apardıqları zaman kənardan heç bir subyekt onların işinə müdaxilə edə bilməz.

Aşkarlıq prinsipinin mahiyyəti isə onu göstərir ki, hər bir nəzarət aparan subyekt yoxlamanı qanunçuluq, obyektivlik və aşkarlıq əsasında aparmalıdır. Bu prinsipə əsasən nəzarətin nəticələri (xidməti məxfilik nəzərə alınmaqla) dərc olunmalıdır.

Obyektivlik maliyyə nəzarətinin ən əsas və vacib prinsiplərindən biridir. Belə ki, hər bir yoxlama Azərbaycan Respublikasının qanunları və maliyyə nəzarətində tətbiq edilən standartlar əsasında aparılmalıdır və yoxlama nəticəsində aşkar edilən hər bir fakt mütləq normativ-hüquqi aktlarla əsaslandırılmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin şəffaflıq prinsipi isə – keçirilən yoxlamanın nəticələri haqqında izahatın mütləq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə verilməsini nəzərdə tutur.

Nəzarəti həyata keçirən bütün şəxslər bu sahədə mükəmməl bilik və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Bu – maliyyə nəzarətinin «səriştəlik» prinsipinin mahiyyətində özünü göstərir.

Maliyyə nəzarətinin faktiki nəticələri prinsipinə əsasən yoxlamanın aşkar edilən nəticələri uçot, hesabat, mühasibat, bank və yoxlanılan obyektin sair sənədləri ilə mütləq təsdiqini tapmalıdır.

Yoxlamanı həyata keçirən hər bir nəzarətçi (auditor) mütləq sonrakı prinsiplərə ciddi əməl etməlidir: düzlük, müstəqillik, obyektivlik, səriştəlik, vicdanlılıq, məxfilik və sair.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi maliyyə nəzarətinin təşkili prinsiplərinin ən mühümünü «*qanunçuluq*» prinsipi təşkil edir. Bu prinsip onu izah edir ki, hər bir dövlət nəzarət orqanının fəaliyyəti qanun əsasında tənzimlənir.

Maliyyə nəzarətinin qanunçuluq prinsipi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən müəyyən edilmişdir. Azərbaycan dövləti hüquqi dövlətdir və ona görə də respublikada dövlət orqanları qanun əsasında istər cəmiyyətin, istərsə də vətəndaşların hüquqlarını qorumalıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının bütün maliyyə nəzarəti orqanları, onların vəzifəli şəxsləri və eləcə də nəzarəti həyata keçirən işçiləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları əsasında öz vəzifələrini icra etməlidirlər. Deməli, nəzarət tədbirləri həyata keçirilən zaman audit orqanları tərəfindən qanunçuluq prinsiplərinə ciddi əməl etməlidir.

Dövlət nəzarət orqanları ilə yanaşı, müstəqil audit təşkilatları öz fəaliyyətlərində qanunçuluq prinsipinə əsaslanmalıdırlar. Çünki 1994-cü ildə «Audit xidməti haqqında» və 1995-ci ildə isə «Auditor Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu müstəqil auditorun vəzifələrini, öhdəliklərini müəyyən edir və onlar audit yoxlamasını həyata keçirən zaman qanunçuluq prinsipini mütləq gözləməlidirlər.

Maliyyə nəzarətinin qanunçuluq prinsipi yoxlamanı aparan bütün şəxslərin hüquqi normalara ciddi əməl etmələrini və nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə görə vəzifəli şəxslərin məsuliyyət daşımalarını tələb edir. Hüquqi məsuliyyət nəzarəti həyata keçirən subyektin normativ sənədində də nəzərdə tutulur və əsasnamə ilə müəyyən edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunçuluq prinsipinə əsasən öz fəaliyyətlərində qanunu pozan məsuliyyətli şəxslər yoxlama zamanı aşkar edilən pozuntulara görə məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər.

Obyektivlik prinsipinə görə, yoxlamanı həyata keçirən hər bir şəxs öz işinə peşəkarlıq səviyyəsində yanaşmalıdır, yoxlama zamanı yoxlayıcı ona kənardan təsir və təzyiq göstərilməsinə imkan verməməlidir və onun özünün obyektiv fikri olmalıdır. Yoxlamanı planlaşdıran və həyata keçirən zaman nəzarətçi peşəkarlıq

göstərməlidir və başa düşməlidir ki, bəzən yoxlanılan maliyyə əməliyyatlarına dair məlumatlar təşkilat tərəfindən təhrif oluna bilər.

Peşəkarlıq prinsipi imkan verir ki, yoxlamanı həyata keçirən auditor bütün sübutları diqqətlə öyrənsin, təşkilatın bütün maliyyə, uçot və hesabat sənədlərini ciddi yoxlasın, çünki həmin sənədlər şübhəli ola bilərlər.

Yoxlayıcının peşəkarlığı yoxlanılan təşkilatın rəhbərliyinin dürüst olmamasını müəyyən etməyə imkan verir və audit bundan nəticə çıxarmalıdır.

Dövlət nəzarət orqanlarının fəaliyyətində aşkarlıq prinsipi geniş tətbiq olunur. Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinə aid bütün normativ-hüquqi məlumatlar mətbuatda məcburi qaydada dərc olunur. Belə ki, büdcə vəsaitlərdən istifadə haqqında yoxlama nəticələri mütləq cəmiyyət üçün mətbuatda açıqlanmalıdır.

Aşkarlıq prinsipi kommersiya təşkilatlarının yoxlanılması zamanı hazırlanan nəticələrin mətbuatda verilməsini müəyyən edir. Çünki, belə məlumatlar həmin təşkilat ilə əlaqədar olan bütün subyektlər üçün də maraqlıdır.

Maliyyə nəzarətinin düzgünlüyü prinsipi yoxlamanı aparan şəxsin peşəkarlığı ilə əlaqədardır, yəni auditor öz işində obyektiv və etibarlı olmalıdır.

Auditor – yoxlamanı aparan şəxs səriştəli olmalıdır. Əgər auditor səriştəlidirsə, deməli o, peşəkardır və yoxlamada iştirak edən şəxs işini keyfiyyətli aparmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin standartları var və həmin standartlardan irəli gələn səriştəlik prinsipləri fəaliyyət göstərir. Həmin prinsiplərə sonrakıları göstərmək olar; yoxlama səviyyəli, bilikli və peşəkar işçilər tərəfindən aparılmalıdır; yoxlayıcılar nəzəri cəhətdən savadlı və hazırlıqlı olmalıdır; nəzarət orqanlarının işçiləri yoxlama zamanı öz peşəkarlıqlarını göstərməlidirlər; yoxlamanı həyata keçirən işçilər üçün daimi monitoring keçirilməlidir; işçilərin biliklərinin artırılması üçün təkmilləşdirmə tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Maliyyə nəzarəti prinsiplərinin təsnifatında məxfilik prinsipinə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məxfilik prinsipi özü bir sıra amillərdən ibarətdir. Məxfiliyin məzmunu ondan ibarətdir ki, yoxlama zamanı auditorun aldığı bütün sənədlər və o

cümlədən, yoxlamanın nəticəsini göstərən sənədlər mütləq qorunmalı, həmin sənədlərin surətinin başqa şəxslərə verilməsi (və ya şifahi qaydada) qəti qadağandır.

Yoxlamanın davam etməsi və yekunlaşdırılması proseslərində (zamanında) məxfilik prinsipi mütləq gözlənilməlidir.

Yoxlama aparılan zaman həm nəzarət orqanları, həm də yoxlamada iştirak edən şəxslər yoxlanılan subyektdən aldıkları bütün məlumatları məxfi saxlamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yoxlamanın nəticələri yoxlama başa çatdıqdan sonra da gizli saxlanılmalıdır. Yoxlama yekunlaşmamış yoxlamada iştirak edənlərin kütləvi informasiya vasitələrinə yoxlamanın nəticələri haqqında məlumat vermək hüquqları yoxdur. Ancaq yoxlamanın nəticələri qanunlaşdırıldıqdan və rəsmi qəbul edildikdən sonra maliyyə nəzarəti orqanının rəhbəri yoxlamanın nəticələri haqqında kütləvi informasiya vasitələrinə məlumat verə bilər.

Maliyyə nəzarətinin yuxarıda göstərilən prinsiplərindən başqa, mühüm bir prinsipini də «qəfil» prinsipi təşkil edir. Bu prinsipin mahiyyətinə görə obyektə yoxlama gözlənilmədən aparılmalıdır. Qəfil yoxlama haqqında yoxlanılacaq təşkilata heç bir məlumat verilməməlidir. Belə yoxlama plandankənar yoxlamaya aiddir. Ancaq planlı yoxlama haqqında yoxlanılacaq təşkilatın əvvəlcədən məlumatı olur.

Yoxlama prosesində aşkara çıxarılan qanunsuz faktlar mütləq normativ-hüquqi aktlarla əsaslandırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin prinsiplərinin təsnifatına nəzarətin nəticələrinin əsaslandırılması prinsipi də daxildir. Yoxlama zamanı obyektə aşkar edilmiş faktlar və yoxlamanın nəticələri sənədlərlə əsaslandırılmalıdır. Əgər təftiş aktında göstərilən faktlara qarşı yoxlanılan obyektin məsuliyyətli şəxsləri şifahi və ya yazılı etiraz edərlərsə, həmin sənədlərin yoxlanılması mütləq həyata keçirilməlidir. Beləliklə, təftişin nəticələri üçün maraqlı olan şəxslərin verdikləri sənədlər diqqətlə yoxlanılmalıdır. Əgər belə olmasa, o zaman əsaslandırılmış təftişdən danışmağa dəyməz.

Maliyyə nəzarətinin aparılma metodlarına (üsullarına) təftiş, müayinə, yoxlama, təhlil, siyahıya alınma və s.

Yoxlama – subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələləri üzrə hesabat balans və xərc sənədləri əsasında aparılır. Yoxlama nəticəsində maliyyə

intizamının pozulması halları aşkar edilir və həmin pozulma hallarının aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

Təftiş – maliyyə nəzarətinin ən vacib metodlarından birini təşkil edir. Təftiş – müəssisə və təşkilatların hesabat dövrü üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması deməkdir.

Təftiş – maliyyə nəzarətinin daha geniş və mürəkkəb metodudur. Təftiş – iqtisadi subyektin təsərrüfat-fəaliyyətinin tam müayinəsi deməkdir. Təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğunu, səmərəliliyini, düzgünlüyünü və qanuniliyini müəyyən etmək təftişin əsas məqsədidir.

Obyektindən asılı olaraq təftiş aşağıdakılara ayrılır:

- tam təftiş;
- hissə-hissə təftiş;
- mövzulu təftiş;
- kompleks təftiş.

Təftiş planlı və plandankənar ola bilər.

Məlumatların əhatə səviyyəsinə görə təftiş başdan-başa (bütün sənədlər təftişə məruz qalır) və seçmə (sənədlərin bir hissəsi təftiş olunur) təftişə ayrılır.

Təftiş olunan materialların xarakterindən asılı olaraq, təftiş ayrılır: sənədli və faktiki təftişə. Sənədli təftiş zamanı istifadə olunan sənədlərin əsl, düzgünlüyü və s. yoxlanılır. Lakin faktiki təftişin obyektinə material qiymətliləri nağd pul vəsaiti və s. daxildir.

Təftişin məqsədindən asılı olaraq onun müxtəlif üsulları tətbiq edilir. Yəni:

- plan və hesabat məlumatlarının müqayisəsi;
- nağd pulun yoxlanılması;
- əmtəə-mal qiymətlilərinin siyahıya alınması;
- ekspertiza;
- laboratoriya təhlili;
- sənədlərin üzləşdirilməsi və s.

Aparılmış təftişin nəticələri üçün atk tərtib olunur və təftiş zamanı aşkar edilən qanunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər hazırlanır.

Maliyyə nəzarətinin mühüm metodlarından birini də *müayinə* təşkil edir. Müayinə müəssisə və təşkilatların, idarələrin fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərini əhatə edir. Yoxlamadan fərqli olaraq, müayinə göstəricilərin böyük hissəsini əhatə edir. *Müayinə nəticəsində aşağıdakılar müəyyən edilir:*

- təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti;
- təsərrüfatın inkişaf perspektivləri;
- istehsalın yenidən təşkilini və s.

Maliyyə nəzarətinin metodları sistemində *təhlili* xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Təhlil – sistemli olmalıdır. O rüblük və ya illik hesabat məlumatları üzrə aparılır. Təhlil nəticəsində təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin plan və faktiki göstəriciləri müqayisə edilir və plan göstəricilərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi, yeni plandan kənarlaşmalar müəyyən edilir. Təhlil zamanı vəsaitlərin xərc normalarının gözlənilməsi, maliyyə intizamının pozulub-pozulmaması və s. məsələlər təhlil edilir.

Beləliklə, təhlil – müəssisənin illik maliyyə-mühasibat hesabatının dəqiq öyrənilməsini nəzərdə tutur. Təhlili həyata keçirməkdə məqsəd – aşağıdakılar müəyyən etməkdir:

- maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək;
- təsərrüfatın xüsusi kapitalla təminatını qiymətləndirmək;
- kapitaldan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi.

FƏSİL II AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİ VƏ SOSIAL SFERADA ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

§2.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və sosial sferada onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edən dövlət maliyyə nəzarətinin əsas təyinatı dövlət büdcəsinin icra olunmasına nəzarət etməkdir çünki, dövlətin büdcəsi ölkədə vahid maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə formalaşan və xərclənən pul fondudur.

Dövlət maliyyə nəzarəti ölkədə dövlət büdcəsinin, Dövlət Sosial Müdafiə fondunun və s. icrasına dövlətin borcları pul dövriyyəsinin təşkilinə və s. istiqamətlərdə nəzarət işini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti, xəzinədarlıq sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Respublikanın Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Hesablama Palatası icra edir. Hesablama Palatasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Milli Məclis təşkil etmiş və o, Ali Qanunverici orqan olan Milli Məclisə tabedir. Hesablama Palatası daim fəaliyyətdədir və o, müntəzəm olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə hesabat verir. Hesablama Palatası «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cil) əsasında fəaliyyət göstərir.

Hesablama Palatası – ölkədə büdcə-maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqandır, hüquqi şəxsdir və funksional müstəqilliyə malikdir.

«Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu onun funksiyalarını, fəaliyyət dairəsini, prinsiplərini və s. müəyyən edir. Beləki, Hesablama Palatasının funksiyalarına dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının layihəsinə rəy vermək; dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında hazırlanmış hesabatə rəy vermək; dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin həcmi; quruluşu və

təyinatı istiqamətində icra olunmasının vaxtının pozulmasına nəzarət etmək; büdcədən aparılan maliyyələşmələri təhlil etmək və s. Yuxarıda göstərilən funksiyalardan başqa Hesablama Palatası ölkədə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi barədə bir sıra təkliflər hazırlayır və həmin təkliflər Milli Məclisin müzakirəsinə verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hesablama Palatası hər rüb dövlət büdcəsinin həm gəlirləri, həm də xərclərinin icrası və aparılmış yoxlamalar nəticəsində aşkar edilən qanunsuzluqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə məlumat verir.

Hesablama Palatasının ən mühüm funksiyalarından büdcə vəsaitinin xəzinə hesabına köçürülməsini və həmin vəsaitin istifadəsinin dövlət büdcəsindəki göstəricilərə uyğun olub-olmamasını təhlil etməyi təşkil edir.

Respublikada dövlət əmlakının idarə edilməsi və həmin əmlakın özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitin dövlət büdcəsinə daxil edilməsinə nəzarətidə Hesablama Palatası həyata keçirir.

Hesablama Palatası dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə verilən vəsaitin öz təyinatına uyğun istifadə edilməsinə də nəzarət edir.

Hesablama Palatasının hüquqi əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi(qanunla təsdiq olunur);
- Azərbaycan Respublikasının digər qanunları.

Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsini onun özü hazırlayır və həmin nizamnamə əsasında Hesablama Palatasının işi təşkil olunur və tənzimlənir.

«Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Hesablama Palatasının fəaliyyətini müəyyən edən prinsiplər də təsdiq edilib. Həmin prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

- qanunçuluq;
- sərbəstlik;
- obyektivlik;
- aşkarlıq;
- ədalətlik;

-kollegiallıq;

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının idarə heyətinə sədr,sədr müavini və 7 auditoru (səlahiyyətləri 7 ildir) daxildir.

«Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının istər gəlirlərini, istərsə də xərc maddələrini qiymətləndirən zaman zərurət olduqda Hesablama Palatası müəssisə və təşkilatlarda audit aparmaq hüququna da malikdir.Onun yoxlamaların nəticələrinə verdiyi rəy və hazırladığı hesabat ancaq maliyyə-büdcə ekspertizasının nəticələrini əks etdirməlidir və həmin ekspertizaların nəticələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə verilən hesabatlarda göstərməlidir.

Beləliklə, Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını dövlət büdcəsinin təsdiqi və onun icrasına nəzarət prosessində parlamentə kömək göstərməkdir.Bu məqsədlə Hesablama Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının layihələrinə rəy verir;
- dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondların gəlirlər və xərclər üzrə maddələrinin vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsini təşkil edir;
- dövlət büdcəsinin icrası haqqında illik hesabatə rəy verir;
- dövlət büdcəsindən maliyyələşməni təhlil edir;
- nəzarət zamanı aşkar edilən kənarlaşmaların aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlayır;

-Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin və onun daimi komissiyalarının tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədənəkar fondlar ilə əlaqədar qanun layihələrinin maliyyə ekspertizasını aparır;

-xəzinədarlıq hesabına köçürülən daxilolmaların təsdiq olunmuş büdcə göstəricilərinə uyğunluğu yoxlayır və bu barədə Milli Məclisə məlumat verir;

-aparılan nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilən hüquq pozuntuları haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə məlumat verir;

-başqa dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrdə göstərir;

-qanun əsasında dövlət büdcəsinin,icmal büdcənin və dövlət büdcədənəkar fondların gəlirləri və xərclərinin auditini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında Hesablama Palatası ilə yanaşı Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən də dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Büdcə vəsaitinin xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ölkədə büdcə, vergi, maliyyə və valyuta siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir, dövlət büdcəsinin vəsaitinin məqsədli istifadəsinə nəzarət edir. Maliyyə Nazirliyi eyni zamanda büdcə krediti, büdcə investisiyası və bu istiqamətlərdə dövlətdən vəsait alan hüquqi şəxsləri də təftiş edir.

«Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Nəzarəti Xidməti haqqında Əsasnamə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Nəzarəti Xidməti aşağıdakı istiqamətlərdə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır:

- büdcə və məqsədli büdcə fondlarının vəsaitinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərin istifadəsi üzərində nəzarət;
- dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli istifadəsi üzərində nəzarət.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Nəzarəti Xidmətinin vəzifələrinə isə aşağıdakılar aiddir:

- 1.Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda nəzarət tədbirlərini yerinə yetirmək;
- 2.Dövlət büdcəsindən dotasiya alan təşkilatlarda nəzarəti həyata keçirmək;
- 3.Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən səfirliklərdə və konsulluqlarda dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək;
- 4.Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin və dövlət büdcədən kənar fondların vəsaitinin daxil olması və xərclənməsi proseslərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etməklə bu məqsədlə müəyyən tədbirləri həyata keçirtmək;

5. Rayon və şəhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərin layihələrinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi proseslərdə nəzarət aparmaq və yerlərdə büdcə təşkilatlarının və büdcədən kənar vəsaitləri üzrə gəlir və xərc smetalarının yerinə yetirilməsinin təftişini etmək.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Nəzarəti xidməti öz fəaliyyətində aşağıdakıları rəhbər tutur:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını;
- Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin əsasnaməsini və s.

Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin yuxarıda qeyd edilən vəzifələrinə məhkəmə qərarlarına əsasən obyektlərdə yoxlama və təftiş aparmaq və yoxlama nəticəsində cinayət əlamətləri olan maliyyə-pul pozuntuları mövcud olarsa, yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına vermək hüququ da daxildir.

Əgər yoxlama aparılan obyektlərdə uçot-hesabat işləri qanun əsasında aparılmazsa, Maliyyə Nəzarəti Xidmət uçot-hesabat işlərinin bərpasını obyektədən tələb etmək hüququna malikdir.

Maliyyə nəzarəti xidməti maliyyə nəzarəti tədbirlərinin nəticələrini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi qaydada rəsmiləşdirir.

Beləliklə, Maliyyə Nəzarəti Xidməti təhlillər aparmaq, ümumiləşdirmə etmək, analitik materiallar hazırlamaq, araşdırmalar etməklə təkliflər vermək hüququna da malikdir.

Maliyyə nəzarəti xidməti aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- yoxlanılan təşkilatda pul sənədlərindən, qiymətli kağızlardan düzgün istifadəni yoxlamaq;
- mühasibat uçotu registrlərinin hesabatların, planların, smetaların mövcudluğunu yoxlamaq;
- material qiymətlilərinin mövcudluğunu və onlardan öz təyinatı üzrə istifadəni yoxlamaq;

- maddi-məsul şəxslərdən yazılı izahatlar almaq;
- yoxlanılan müəssisələrlə əlaqədar olan müəssisə və təşkilatlardan arayışlar, sənədlərin əslini almaq;
- yoxlanılan təşkilatda sənədlərin saxtalaşdırılması, təhrif edilməsi və sair yollarla mənimsəmə halları müəyyən edilərsə, həmin sənədləri yoxlanılan obyektədən götürmək;
- yoxlamanın aparıldığı dövlət təşkilatlarında, büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarında iş və xidmətlərin, malların satın alınmasının qanuniliyinin dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə vəsaitin ödəndiyi müəssisə və təşkilatlarla müəyyən olunmuş qaydada maliyyə nəzarəti obyektinin vəsaitinin xərclənməsi ilə əlaqədar olan sənədlərin qarşılıqlı yoxlanılmasını aparmaq və s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında» fərmanı ilə yaradılmış Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinə Regional Maliyyə Müfəttişlikləri də daxildir. Həmin regional maliyyə müfəttişliklərinin tərkibi aşağıdakı kimi təsdiq olunmuşdur:

- 1) 1 saylı RMM (Sumqayıt şəhəri, Abşeron, Xızı, Qobustan, Qubadlı, Şuşa və Zəngilan rayonları);
- 2) 2 saylı (Xaçmaz, Şabran, Quba, Qusar, Siyəzən rayonları);
- 3) 3 saylı RMM (Gəncə, Daşkəsən, Göy-göl, Göranboy, Samux, Kəlbəcər);
- 4) 4 saylı RMM (Astara, Lənkəran, Lerik, Biləsuvar, Yardımlı, Masallı);
- 5) 5 saylı RMM (Qax, Oğuz, Zakatala, Qəbələ, Balakən);
- 6) 6 saylı RMM (Ağdam, Bərdə, Xocalı, Yevlax, Naftalan, Tərtər, Mingəçevir);
- 7) 7 saylı RMM (Cəbrayıl, Neftçala, Salayan, Saatlı, Sabirabad, Hacıqabul);
- 8) 8 saylı RMM (Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir);
- 9) 9 saylı RMM (Göyçay, İsmayıl, Kürdəmir, Ağsu, Ağdaş, Şamaxı, Ucar);
- 10) 10 saylı RMM (Beyləqan, Füzuli, Xocavənd, İmişli, Zərdab, Laçın, Ağcabədi).

«Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 9 fevral tarixli fərmanı

ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi nəzdində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi təşkil olundu.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi öz fəaliyyətində aşağıdakıları əsas tutur:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını;
- Azərbaycan Respublikasının qanunlarını;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı

Agentliyi haqqında Əsasnaməni.

Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan Dövlət Xəzinədarlığının funksiyalarına isə daxildir:

- dövlət büdcəsinin icra prosesini idarə etmək;
- büdcə vəsaitinin daxil olması,məqsədli və qənaətlə istifadəsi üzərində ciddi nəzarət aparmaq.

Dövlət Xəzinədarlığının üzərinə isə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1.Büdcənin gəlir və xərclərinin icrası üzərində nəzarət;

2.Dövlət maliyyəsinin vəziyyəti üzərində nəzarət və ali qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarına maliyyə əməliyyatları və büdcə sistemi haqqında məlumat vermək;

3.Dövlət borcunun (daxili və xarici) vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası hökumətinə məlumat vermək;

4.Dövlət büdcədən kənar fondları üzərində nəzarəti aparmaq.

Dövlət Xəzinədarlığının hüquqlarına isə aşağıdakılar aiddir:

- mülkiyyətin müxtəlif formalarında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda pul sənədlərinin, hesabat smetaların yoxlanmasını aparmaq;
- müəssisə və təşkilatların (dövlət orqanları, banklar və s.) banklardakı hesabları üzrə əməliyyatları dayandırmaq;
- soruşulmadan dövlət vəsaitinin silinməsi haqqında göstəriş vermək;

-təsarrufat subyektlərinin vəsaitinin büdcə və büdcədən kənar fondların hesabına köçürülməsini ləngidən kommersiya banklarına cərimələr (maliyyə sanksiyaları) tətbiq etmək.

Dövlət tərəfindən maliyyələşən sosial sferaya daxil olan büdcə təşkilatlarında maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən aparılır. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları həmin təşkilatlarda büdcə vəsaitindən istifadənin məqsədyönlü istifadəsini qiymətləndirirlər.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, sosial sferadada, yəni, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman və s. – səmərəli maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın təminatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ölkədə səmərəli maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili və fəaliyyətdə olan nəzarət mexanizmlərinin müasir dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlətin idarə olunması siyasətində prioritet məsələlərdən birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil və demokratik bir inkişaf yoluna keçməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində radikal islahatların həyata keçirilməsi nəzarət sahəsində də beynəlxalq standartlara cavab verən bir sistemin yaradılmasına səbəb oldu.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə baş verən köklü dəyişikliklər maliyyənin idarə olunmasındakı vacib alətlərin radikal dəyişilməsini – yəni dövlət maliyyə nəzarətinin yaradılmasını qaçılmaz etdi. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi iqtisadi islahatların nailiyyətlərinin əsas şərtidir və iqtisadi sferada korrupsiyaya və hüquq pozuntularına qarşı mübarizədə vacib alətdir. Belə bir dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasına Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafının vacib faktoru kimi baxmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsini aşağıdakı istiqamətlərdə nəzərdə tutmaq olar:

- dövlət maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin yaradılması;
- büdcə vəsaitinin və dövlət mülkiyyətinin istifadəsinin effektivlik auditinin normativ-hüquqi və metodiki bazasının yaradılması;

- dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən birini dövlət maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin yaradılması təşkil edir. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinə sistemli yanaşma – hər şeydən əvvəl dövlət tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sistemində onun yeri və rolunun müəyyən edilməsini və dövlət maliyyə nəzarətinin və onun vacib sferası olan büdcə nəzarətinin konseptual əsaslarının formalaşmasını nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq zəruridir:

- nəzarətin nəzəri-metodoloji bazasının müasir dövrün şəraitinə uyğunlaşdırılması;
- konseptual əsasları işləmək və nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin normativ-hüququ təminatını dəqiqləşdirmək;
- dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilatı quruluşunun islahatını aparmaq;
- dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarının bölgüsünü və fəaliyyət sferalarını dəyişdirmək;
- nəzarət orqanlarının maddi-texniki və maliyyə təminatının səviyyəsini yüksəltmək.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli sisteminin qurulması istiqamətində ən mühüm məsələlərdən birini bir sıra qanunların hazırlanması və qəbul edilməsi təşkil edir. Belə ki, hələ də bu günə qədər «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanun qəbul edilməyib.

Nəzarət haqqında fəaliyyətdə olan normativ aktların təhlili göstərir ki, müasir dövrdə sonrakı məsələlərin tənzimlənməsi zəruridir: «Maliyyə nəzarəti» anlayışı qanunla möhkəmləndirilsin; sonra mütləq maliyyə nəzarətinin formaları, növləri, prinsipləri və eyni zamanda maliyyə nəzarəti sistemi müəyyən edilsin. Mütləq qanunla maliyyə nəzarəti orqanlarının nəzarət fəaliyyəti standartlaşdırılsın; müxtəlif dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşılıqlı əlaqə mexanizmi və vəzifəli şəxslərin nəzarət sahəsində qanunları pozduğuna görə məsuliyyəti müəyyən edilsin. Beləliklə,

müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin effektivliyinin zəif olması birinci növbədə «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanunun olmamasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul ediləcək maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar qanunda aşağıdakı məsələlərin əhatə olunmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar:

1. dövlət maliyyə nəzarətinin ideologiyasının müəyyən olunması;
2. dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının vəzifələrini, funksiyalarını və hüquqlarının dəqiq müəyyən olunması.

Dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar yuxarıda göstərilən iki məsələ öz əksini «Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası haqqında» Qanunda tapmışdır. Belə ki, bu qanunda Hesablama Palatasının funksiyaları, onun statusu, fəaliyyət dairəsi, fəaliyyət prinsipləri və s. ayrı-ayrı maddələrdə göstərilir. Lakin bu qanunun günün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Məsələn, 1999-cu ildə qəbul edilən bu qanunda nəzarət aparan orqanın və nəzarət aparılan subyektin hüquqları və vəzifələri göstərilir.

Qəbul ediləcək «Maliyyə nəzarəti haqqında» Qanunla nəzarəti həyata keçirən orqanların hüquqları, məqsədləri və vəzifələri dəqiqləşdirilməlidir. Ancaq bu məsələlərin həllindən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının apardıqları tədbirlərin nəticələrinin səviyyəsi asılıdır.

Beləliklə, respublikada maliyyə şəffaflığının təmin olunması, maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən bir sistemin yaradılması sahəsində çox işlər görülsə də, lakin bu sistemdə hələ də müəyyən problemlər var. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyə nəzarəti sistemində hələ də vahid qanunvericilik aktı yoxdur.

Maliyyə nəzarəti sistemində mövcud olan problemlərdən birini də büdcə qanununun pozulmasına görə tətbiq olunan maliyyə sanksiyalarının səmərəliliyinin aşağı olmasıdır.

§2.2. Təhsil sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyətinin

qiymətləndirilməsi

Dövlətin sosial siyasətində təhsilin inkişafı ilə əlaqədar tədbirlər əsas yer tutur. Hal-hazırda respublikada təhsilin inkişafında böyük uğurlar əldə edilmişdir. Təhsilin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş və təhsil sferasında islahatlar aparılmışdır. Müasir dövr təhsil sisteminin səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasını tələb edir.

Azərbaycanda bütün əhalinin təhsil hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmişdir.

Müasir dövr elmi-texniki tərəqqi dövrüdür. Bu isə işçilərin ixtisas və peşə hazırlığı səviyyəsinin daha da yüksəldilməsini tələb edir. Bu da ölkədə peşə təhsilinin yeni sisteminin təşkilini və inkişafını tələb edir. Azərbaycanın 2017-ci il üçün statistik göstəriciləri ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində və peşə liseylərində təhsil alan tələblərin sayının ildən-ilə artdığını xarakterizə edir ki, bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək olar.

Cədvəl 2.2.1.

Təhsil növləri üzrə şagirdlərin və tələbələrin sayı (tədris ilinin əvvəlinə, min. nəfər)*

	2005- 2006	2010- 2011	2013- 2014	2014- 2015	2015- 2016	2016- 2017
Təhsil alanlar - cəmi	1958	1725	1713	1746	1775	1873
O cümlədən						
Ümumi təhsil müəssisələrində	1588	1328	1292	1325	1356	1464
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində (peşə məktəblərində və peşə liseylərində) və peşə mərkəzlərində)	172	197	199	195	195	186
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində	58	54	64	61	56	52
Ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada	140	146	158	165	168	171

* Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2017. Bakı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən sosial xərclərə, o cümlədən təhsilin maliyyələşməsinə ayrılan vəsaitin həcmi ildən-ilə artır ki, bunu aşağıdakı cədvəl məlumatları xarakterizə edir.

Cədvəl 2.2.2.

**Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin xərclərində
təhsil xərcləri***

	2015		2016		2017	
	Məbləp (mln.man)	Büdcə xərclərində xüsusi zəki (%)	Məbləp (mln.man)	Büdcə xərclərində xüsusi zəki (%)	Məbləp (mln.man)	Büdcə xərclərində xüsusi zəki (%)
Bütün xərclər o cümlədən	2140,7	100	17784,5	100	17759,3	100
Sosial xərclər onlardan	843,3	39,4	4442,9	25	5789,5	32,8
Təhsil xərcləri	372,5	17,4	1605,1	9,03	1754,4	9,9

* Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2017-ci il. Bakı.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin məbləği 2005-ci ildəki 372,5 mln.manatdan 2016-cı ildə 1754,4 mln.manata çatmışdır.

Təhsil sosial sferada ən vacib sahələrindən birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatına (2004-cü il) əsasən təhsil xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) məktəbəqədər və ibtidai təhsil:
 - məktəbəqədər təhsil;
 - ibtidai təhsil.
- 2) Natamam və orta təhsil:
 - natamam təhsil;
 - orta təhsil.
- 3) İnternat və xüsusi məktəblər:
 - internatlar;
 - xüsusi rejimli məktəblər.
- 4) Texniki-peşə məktəbləri və liseylər:
 - texniki-peşə məktəbləri;
 - liseylər.

5) Ali təhsil:

- ali təhsilin birinci mərhələsi;
- ali təhsilin ikinci mərhələsi.

6) Təhsil sahəsində tətbiqi tədqiqatlar.

7) Təhsil sahəsində digər xidmətlər.

Ümumi təhsil məktəblərində təhsil xərcləri dövlət və yerli normativlər əsasında bir şagirdə düşən xərc əsasında hesablanılır. Hər bir normativ mütləq təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır və həmin normativ cari xərclərin ödənilməsinə təmin etməlidir. Dövlət təhsil müəssisələrinin maliyyələşmə sxeması təhsil müəssisəsinin növünə uyğun tip əsasnamə əsasında müəyyən edilir.

Təhsil müəssisələri öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini sərbəst idarə edirlər. Onların sərbəst balansı və hesabı var. Lakin bu o demək deyildir ki, onların maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət aparılmır. Belə, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən onların maliyyə fəaliyyəti üzərindən plan və plandankənar təftişlər aparılır.

Təhsil sferasında bütün xərclərin tərkibində əsas yeri ümumtəhsil məktəblərinə çəkilən xərclər təşkil edir. Bu xərclərə cari xərclər, avadanlıq və inventar alınması xərcləri, təmir xərcləri və s. daxildir.

Ümumtəhsil məktəblərində cari xərclərə müəllimlərin əmək haqqı, tədris-köməkçi və inzibati-xidmət işçilərinin əmək haqqı, tədris, dəftərxana və təsərrüfat xərcləri və s. daxildir.

Ümumtəhsil məktəblərində cari xərclər şagirdlərin və siniflərin sayı göstəricilərinə əsasən hesablanılır. Məktəblərdə bütün xərclər fərdi smetada öz əksini tapır. Cari xərclər planlaşdırılan zaman, yəni, yeni il üçün smeta tərtib olunanda mütləq şagirdlərin sayı, siniflərin sayı, pedaqoji stavkalar, təmir işlərinin həcmi müəyyən edilir. Planlaşma üçün götürülən göstəricilər ortaillik göstəraci kimi hesablanılır. Beləliklə, orta göstəriciləri hesablamaq üçün şagirdlərin sayı 2 tarixə götürülür. Büdcə ilinin əvvəlinə və axırına. Deməli, siniflərin və şagirdlərin sayı 1 yanvar və 1 sentyabr tarixlərinə hesablanılır. Siniflərin orta illik sayına əsasən məktəbin cari saxlanılması xərcləri müəyyən edilir.

Xərc maddələrinin haqq-hesabı əsasında ümumtəhsil məktəblərinin fərdi smetası tərtib olunur. Maliyyə nəzarəti xidməti ümumtəhsil məktəblərində yoxlama aparan zaman fərdi smetaya daxil edilən bütün xərc maddələrinin hesabalanmasının düzgünlüyünü ciddi qaydada yoxdayırlar.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələrində xərclərin hesablanması və maliyyələşdirilməsinin öz xüsusiyyətləri var. Belə ki, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində fərdi smetaya daxil olan xərc maddələri uşaqların orta illik sayı, qrupların sayı və uşaq müəssisəsində bir uşağın qalma saatı əsasında hesablanılır. Beləliklə, yeni il üçün məktəbəqədər uşaq müəssisəsinin xərclərinin planlaşdırılması üçün əsas göstərici uşaq baxçasında uşaqların sayı hesab olunur. Uşaq müəssisəsi üçün xərcləri hesablamaq üçün uşaqların ilin əvvəlinə sayı və ortaillik kontingent göstəricilərindən istifadə edilir. Məktəbəqədər uşaq müəssisəsində əmək haqqı təsdiq olunmuş ştat cədvəli və əmək haqqı stavkasına əsasən planlaşdırılır. Lakin ştat vahidləri isə qrupların sayına əsasən hesablanılır. Fərdi smetaya daxil olan yemək xərcləri isə bir gündə bir uşağa düşən pul norması əsasında hesablanılır.

Məktəbəqədər uşaq müəssisəsinin mühasibliyi smetaya daxil olan bütün xərc maddələrinin qanun, norma və normativlər əsasında real hesablanmasına məsuliyyət daşıyır. Belə ki, məktəbəqədər uşaq müəssisələri Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən təftiş olunan zaman fərdi smetaya daxil olan bütün xərc maddələrinin düzgün hesablanmasını diqqətlə yoxlayırlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində texniki-tərəqqi, istehsalın səmərəliliyinin daha da yüksəlməsi kadr hazırlığına tələbatı daha da artırır. Ölkədə kadr hazırlığı texniki-peşə məktəbləri, orta xüsusi və ali təhsil müəssisələri tərəfində həyata keçirilir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar olaraq ölkədə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil sistemi formalaşmışdır.

Büdcə təxsisatları ancaq dövlət ali təhsil müəssisələrinə verilir. Ali təhsil müəssisələrində xərclər smeta qaydasında planlaşdırılır. Beləliklə, smeta ali təhsil müəssisəsində əsas plan hesab olunur. Smeta – büdcə vəsaitinin rublər üzrə bölgüsünü, onun ümumi həcmi və məqsədli istiqamətini müəyyən edir.

Baş büdcə sərəncamçıları onların tabeçiliyində olan ali təhsil müəssisələrinə smetanı təsdiq edir və həmin smetada əmək haqqı fondu, təqaüd fondu, təmir xərcləri, avadanlıq alınması xərcləri də təsdiq olunur. Smetaya daxil olan xərclər planlaşdırılan zaman bir tələbəyə düşən xərc norması əsas götürülür. Bir tələbəyə düşən xərc normasını hesablamaq üçün isə plan ili üçün tələbə kontingenti müəyyən olunmalıdır. Tələbə kontingenti müəyyən edilən zaman mütləq tələbə buraxılışı və yeni qəbul nəzərə alınmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, smetaya daxil olan xərc elementləri hesablanan zaman əyani və qiyabi təhsil sistemi nəzərə alınmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrinin fərdi smetasında göstərilən əsas xərc maddəsini müəllim-professor heyətinin əmək haqqı təşkil edir. Müəllimin ştatı tələbələrin sayı və əmək haqqı fondu əsasında hesablanılır. Beləliklə, professor-müəllim heyətinin əmək haqqı fondu iki göstərici əsasında hesablanılır – vəzifələrin sayı və orta əmək haqqı stavkası.

Ali təhsil müəssisələri təftiş olunan zaman yoxlayıcı tərəfindən sonrakı göstəricilərin düzgün hesablanıb hesablanmadığını ciddi yoxlayır; vəzifələrin sayı, orta əmək haqqı, saat hesabı əmək haqqı fondu, təqaüd fondu, tədris xərcləri, istehsalat təcrübəsi xərcləri və s.

Büdcədən maliyyələşən təhsil və səhiyyə sferasında fəaliyyət göstərən təşkilatlarda təftiş Dövlət Maliyyə Nəzarəti orqanları, yəni, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti həyata keçirir. Təftiş zamanı büdcə təşkilatlarında büdcə vəsaitindən istifadənin məqsədə uyğunluğu və istiqamətləri yoxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti baş büdcə sərəncamçıların və büdcə vəsaitinin istifadəçiləri tərəfindən dövlət vəsaitinin istifadəsi üzərində nəzarət aparırlar. Maliyyə Nəzarəti Xidməti sosial sferada dövlət tərəfindən maliyyələşən təşkilatlarda (səhiyyə, təhsil və s.) təftiş işini təşkil edir və həyata keçirir. Beləliklə, Maliyyə Nazirliyi Maliyyə Nəzarəti Xidməti və onun Regional Maliyyə Müfəttişləri tərəfindən təhsil sferasında büdcədən maliyyələşən məktəblərdə ali təhsil müəssisələrində, məktəbəqədər uşaq

müəssisələrində və sairədə büdcə vəsaitindən məqsədli və səmərəli istifadəsi üzərində nəzarət aparırlar, yəni belə nəzarət maliyyə nəzarətinin ən mühüm metodu olan təftiş yolu ilə icra edilir.

Lakin büdcə vəsaitinin baş sərəncamçıları isə vəsaitdən istifadə edən subyektlər tərəfindən dövlət vəsaitindən büdcədə nəzərdə tutulan məqsədlərə istifadə olunduğu üzərində nəzarət aparırlar.

Azərbaycan Respublikasında büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda yoxlama aparılan zaman birinci növbədə onların milli mühasibat uçotu standartlarına əməl etmələri yoxlanılır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli əmri ilə respublikada dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatları üçün, o cümlədən, sosial sferaya daxil olan təhsil, səhiyyə və s. subyektlər üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən təftiş, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda (təhsil müəssisələrində) mühasibat uçotunun təşkili ilə əlaqədar məsələlər üzərində aparılır, yəni dövlət büdcəsindən verilən vəsaitin istifadəsi yoxlanılır. Büdcə təşkilatlarında mühasibat uçotu onlar tərəfindən təşkil olunmuş mühasibatlıq və ya mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıq tərəfindən aparılır. Büdcə təşkilatının mühasibatlığı illik maliyyə hesabatlarını hazırlamalıdır və həmin hesabatlar Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi qayda əsasında hazırlanmalı və verilməlidir.

Büdcə təşkilatları təftiş olunan zaman ilk növbədə müəssisədə uçot sənədlərinin saxlanması vəziyyəti yoxlanılır. Belə ki, əgər büdcə təşkilatında maliyyə-uçot sənədlərinin tərtib olunması, verilməsi və həmin sənədlərin qorunub saxlanması ilə əlaqədar tədbirlərdə qanunların pozulması halları aşkar edilərsə, o zaman bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən şəxslər məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Beləliklə, yoxlama zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət verilir:

- pul vəsaitinin və maddi qiymətlilərin icrası ilə əlaqədar əməliyyatların icrasının uçotda düzgün əks etdirilməsini;
- digər maliyyə faktlarının uçotda düzgün əks etdirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunanlar büdcə təşkilatının mühasibatlığının həmişə diqqətində olmalıdır.

Büdcə təşkilatlarının (dövlət büdcəsindən maliyyələşən) mühasibatlığı sonrakı xidmətləri yerinə yetirir; smeta ilə nəzərdə tutulan xərclərin büdcə vəsaiti ilə maliyyələşməsinə təmin etməlidir; təşkilatın ehtiyacı üçün müəyyən olunmuş normalara uyğun material, yeyinti məhsulların istifadəyə verilməsini və xərcə silinməsinə müəyyən etməlidir.

Büdcə təşkilatının, yəni büdcədən maliyyələşən təhsil müəssisələrində (məktəb, ali məktəb, uşaq baxçası və s.) maliyyə nəzarəti zamanı yuxarıda qeyd edilən xidmətlər ciddi yoxlanılır.

Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfində təhsil müəssisələrində təftiş aparılan zaman təşkilatın büdcə maliyyə intizamına əmək etdiyi yoxlanılır. Belə təşkilatların maddi qiymətlilərin və pul vəsaitinin məqsədli təyinatı və qənaətlə istifadəsini təmin etməklə fərdi smetada nəzərə alınan tədbirlərin icrası üçün büdcə vəsaitinin xərclənməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatların düzgünlüyü də ciddi yoxlanılır.

Büdcə təşkilatının mühasibatlığı (büdcədən maliyyələşən) təşkilatın zəruri olan xərcləri ilə əlaqədar ödənişləri təmin etməli və bu məsələ də yoxlama zamanı ciddi nəzarətə alınır. Təftiş zamanı mühasibatlıqda mövcud olan sənədlərin düzgün tərtib olunması da ciddi yoxlanılır. Mühasibatlığa aid olan bütün uçot sənədləri təşkilatın baş mühasibi tərəfindən imzalanmalıdır. Baş mühasibin imzası olmayan sənədlər etibarsız sayılır və icra üçün qəbul edilmir.

Baş mühasib uçot sənədləri ilə işlədiyi müddətdə onların qorunub saxlanılmasına məsuliyyət daşıyır və o kassa əməliyyatlarının aparılmasına nəzarəti təşkil edir.

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun maliyyə-uçot və hesabat sənədlərinin tərtibi üçün dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar, mühasibat uçotunun aparılması prosesində Milli Mühasibat Uçotu Standartları ilə müəyyən edilmiş Hesablar Planından istifadə etməlidirlər. Beləliklə, sosial sferaya daxil olan bütün sahələrdə, o cümlədən, təhsil və səhiyyə sahələrində onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində əvvəlcədən və sonradan nəzarət həyata keçirilir.

Təhsil müəssisələrində əvvəlcədən nəzarət gələn il üçün tapşırıqlar qəbul edilən zaman həyata keçirilir, yəni yeni tədris ili üçün xərclər planlaşdırılarda nəzarət işi icra edilir. Bu zaman təhsil müəssisəsində fərdi smeta tərtib olunur. İlkən nəzarət zamanı gələcək xərclərin qanuniliyi və məqsədəuyğunluğu yoxlanılır.

Lakin sonradan nəzarət isə bütün maliyyə əməliyyatları başa çatdıqdan sonra həyata keçirilir. Belə nəzarət Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarət xidməti tərəfindən təftiş metodu ilə icra edilir. Sonradan nəzarəti, yəni təftiş aparmaqdan məqsəd baş vermiş əməliyyatların planda nəzərdə tutulmuş göstəricilərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi və kənarlaşmaların aşkarlanmasıdır. Yoxlama zamanı aparılan əməliyyatların səmərəliliyi, düzgünlüyü və qanunauyğunluğu müəyyən edilir.

Büdcə təşkilatları tərəfindən büdcə vəsaitindən istifadə ilə əlaqədar maliyyə əməliyyatlarının aparılması üzərində operativ maliyyə nəzarəti xəzinədarlıq orqanları tərəfindən aparılır. Xəzinədarlıq büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşən əməliyyatlar üzərində əvvəlcədən və cari nəzarəti həyata keçirir.

§2.3. Səhiyyədə dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyətinin

müəyyən edilməsi

Müasir dövrdə insanların həyat təminatında *sosial sfera* böyük rol oynayır. Sosial sfera – cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafının ən vacib faktorudur. Sosial infraquruluşa daxil olan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, sosial təminat dövlətin iqtisadi kompleksində görkəmli yer tutur.

Ölkədə sosial infraquruluşun inkişafı maddi istehsalın inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətdə yaradılan milli gəlirdən və onun istehsal və qeyri-istehsal sferaları arasında bölüşdürülməsindən asılıdır. Belə ki, sosial infraquruluş istehsal güclərinə hər tərəfli təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi istehsal sahələrinin fəaliyyəti sosial sahəsiz mümkün deyil. Sosial sahələr tərəfindən göstərilən maddi və mənəvi qiymətlilər iş qüvvəsinin təkrar istehsalı və istehsalın intensivləşdirilməsi

üçün əsas amil sayılır. Sosial infraquruluş iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə istehsalın miqyasının genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, əhalinin sosial tələbatlarının artması və s. istiqamətlərdə sosial sferanın əhəmiyyəti durmadan artır.

Ölkənin gələcək inkişafı istehsal sferası ilə yanaşı, eyni zamanda sosial sferanın da genişləndirilməsini zəruri edir. Bütün bu məsələlər isə sosial sferaya ayrılan maliyyə resurslarının həcmnin daha da artırılmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə sosial sahələrin saxlanılması və inkişafı ilə əlaqədar xərclər büdcə, büdcədən kənar fondlar, müəssisələrin və əhalinin vəsaiti və sair mənbələrdən maliyyələşir.

Cədvəl 2.3.1.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərclərində səhiyyə xərcləri*

	2005		2010		2015		2016	
	Məbləğ mln.man	Büdcə xərclərində xüsusi çəki %	Məbləğ mln.man	Büdcə xərclərində xüsusi çəki %	Məbləğ mln.man	Büdcə xərclərində xüsusi çəki %	Məbləğ mln.man	Büdcə xərclərində xüsusi çəki %
Cəmi xərclər o cümlədən	2140,7	100	11765,9	100	17784,5	100	17751,3	100
Sosial xərclər: onlardan	843,3	39,4	2901,4	24,7	4442,9	25,0	5789,5	32,6
Səhiyyə xərcləri	115,3	5,3	429,2	3,7	708,2	4,0	702,5	4,0

*Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2017-ci il.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərclərində həm sosial xərclərin, həm də səhiyyə xərclərinin məbləği ildən-ilə artır. Belə ki, səhiyyə xərclərinin 2005-ci ildəki məbləği 115,3 mln.manatdan 2016-cı ildə 702,5 mln.manata çatmışdır.

Belə ki, 2017-ci ilin statistik məlumatlarına görə sosial xərclərin məbləği 6690,8 mln.manatı büdcə xərclərində isə 38 faizi təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ölkədə təhsil, mədəniyyət, incəsənət, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və s. Xərclər maliyyələşdirilir.

Büdcədən maliyyələşən sosial xərclərin tərkibində təhsilə bərabər, səhiyyəyə ayrılan xərclər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin bütün sahələrində olduğu kimi, səhiyyədə də islahatlar aparılmış və hal-hazırda da bu proses davam edir. Səhiyyə sahəsində aparılan ən mühüm islahatlardan birini Azərbaycanda *tibbi sığortanın* tətbiqi oldu.

Müasir dövrdə səhiyyənin maliyyələşdirilməsi və idarə olunmasının optimal modelinin təkmilləşdirilməsi və inkişafında tibbi sığortaya böyük əhəmiyyət verilir. Bu istiqamətdə 1999-cu ildə Azərbaycanda «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Hal-hazırda respublikada artıq bir neçə rayonda (məsələn, Mingəçevir və s.) tibbi sığorta fəaliyyət göstərir.

Tibbi sığortanın məqsədi– sığorta hadisəsi (xəstələndikdə) baş verən zaman yığılmış vəsait hesabına əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsidir.

Beləliklə, «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərildiyi kimi, tibbi sığorta əhalinin sağlamlığının qorunmasında sosial müdafiə formasıdır. Tibbi sığorta Azərbaycan Respublikasında əhalinin dərman və tibbi yardım almasına təminat verir.

Tibbi sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Tibbi sığorta haqqında qanun;
- Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr;
- digər normativ-hüquqi aktlar.

Qanuna əsasən tibbi sığorta icbari və könüllü qaydada həyata keçirməlidir.

Tibbi sığortanın maliyyələşmə mənbələrinə daxildir:

İcbari tibbi sığorta vəsaiti. Bu vəsait icbari tibbi sığorta sistemində sığorta edənlər müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən işləyən vətəndaşlar üçün sığorta haqqı ödəyirlər.

Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ödənilən icbari tibbi sığorta haqları icbari tibbi sığorta üçün tərtib olunan proqramların icrasını təmin edən məbləğdə müəyyən edilir.

- *Büdcə və büdcədənkanar fondların vəsaitləri.* Belə vəsaitlərdən işləməyən təqaüdcülər, müvəqqəti işsizlər, əmək qabiliyyətini itirənlər, tələbələr, uşaqlar və büdcə təşkilatlarının işçiləri istifadə edə bilirlər.

Tibbi sığortanın bir növünü də könüllü tibbi sığorta təşkil edir. Bu zaman sığorta haqları könüllü tibbi sığorta proqramına əsasən tərəflər arasında razılaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən oktyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasında vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul edib.

Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatına əsasən səhiyyənin tərkibində aşağıdakı xərclər daxil edilib:

1) *Poliklinikalar və ambulatoriyalar:*

- ümumi təyinatlı tibbi xidmət;
- xüsusişdirilmiş tibbi xidmət;
- stomatoloji xidmət;
- paratibbi xidmət.

2) *Xəstəxanalar:*

- ümumi təyinatlı xəstəxanalar;
- xüsusişdirilmiş xəstəxanalar;
- tibb mərkəzləri;
- bərpa-müalicə sanatoriyları;
- səhiyyə sahəsində digər xidmətlər.

3) *Qanköçürmə.*

4) *Diagnostika və profilaktika.*

5) *Digər tədbirlər.*

6) *Tibbi avadanlıq və məmulatlar.*

7) *Əzcazçılıq məhsulları.*

8) *digər tibbi məlumatlar.*

9) *müalicə ilə bağlı avadanlıq və aparatlar.*

10) *səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar.*

11) *səhiyyə sahəsinə aid edilən digər xidmətlər.*

Azərbaycanda dövlət büdcəsindən səhiyyəyə ayrılan xərclərin həcmnin ildən-ilə artması səhiyyənin əsas göstəricilərinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur ki, bunu da aşağıdakı cədvəl məlumatları xarakterizə edir.

Cədvəl 2.3.2.

Səhiyyənin əsas göstəriciləri (ilin əvvəlinə)*

	2006	2011	2014	2015	2016	2017
Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı, min nəfər	30,6	33,1	32,4	32,8	32,5	32,2
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	36,3	36,8	34,7	34,6	33,9	33,2
Orta tibb işçilərinin sayı, min nəfər	60,8	60,1	56,9	56,1	54,9	54,5
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	72,1	66,8	60,9	59,3	57,3	56,2
Xəstəxana müəssisələrinin sayı	729	516	553	566	559	569
Xəstəxana çarpayılarının sayı, min	68,9	45,8	44,1	46,4	44,9	45,3
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	81,7	50,9	47,2	49,0	46,9	46,7
Xəstə uşaqlar üçün çarpayılardan sayı, min	11,7	7,0	6,2	6,4	6,1	6,1
Əhaliyə ambulatoriya-poliklinika yardımını göstərən maliyyə müəssisələrinin sayı	1595	1688	1744	1746	1750	1758

Cədvəl məlumatları 2006-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə bütün ixtisaslardan həkimlərin və əhaliyə ambulatoriya-poliklinikaların sayının artdığını xarakterizə edir.

Hal-hazırda səhiyyədə aşağıda qeyd olunan qaydada xərclər planlaşdırılır:

1. fərdi smetaların tərtibi;
2. ümumi smetaların tərtibi;
3. ictimai smetaların tərtibi.

Tibbi müəssisələrdə fərdi smetaların tərtibi sonrakı göstəricilərin hesablanmasından başlayır: çarpayılardan orta illik sayı; çarpayı-günlərin sayı; tibbi işçilərinin vəzifələrinin orta illik sayı; inzibati-təsərrüfat işçilərinin orta-illik vəzifələrinin sayı; poliklinikalarda xəstələrin qəbulunun sayı və s.

Səhiyyədə büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyi üzərində nəzarəti Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti və onun Azərbaycanın regionlarındakı nəzarət müfəttişlikləri tərəfindən təftiş və mövzunu yoxlamalar aparılan zaman həyata keçirilir.

Səhiyyədə büdcədən ayrılan vəsaitlərin istifadəsi üzərində nəzarətin aparılmasında Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının və Maliyyə Nazirliyinin Baş Dövlət Xəzinədarlıq Xidmətinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Səhiyyə təşkilatlarında təftiş zamanı aşağıdakı göstəricilər yoxlanılır:

- səhiyyə təşkilatının fəaliyyətini xarakterizə edən plan göstəricilərin hesablanması düzgünlüyü;
- səhiyyə təşkilatının fəaliyyətini xarakterizə edən plan göstəricilərinin faktiki yerinə yetirilmiş göstəricilərə uyğunluğu və kənarlaşmaların müəyyən edilməsi;
- büdcə resurslarından istifadənin məqsədəuyğunluğu.

Büdcə təşkilatlarında Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən yoxlama aparılan zaman təftişçi səhiyyə təşkilatının ilkin sənədlərini araşdırmaqla nəzarətin müxtəlif metodlarını tətbiq edə bilər. Nəzarət planında qoyulmuş vəzifələrdən asılı olaraq yoxlayıcı ən səmərəli metod seçməlidir. *Təftişin sənədli metodu ən geniş yayılmışdır.*

Nəzarətin təhlil metodu büdcə təşkilatının fəaliyyətinin mənfi və müsbət tərəflərini aşkar etməyə imkan verir. Ancaq təhlil nəticəsində yoxlayıcı təftiş planını məqsədyönlü hazırlaya bilər. Ancaq təhlil yolu ilə təşkilatdan smetasında nəzərdə tutulan hansı xərc maddəsində kənarlaşma baş vermişdir, müəyyən etmək olar.

Təftiş zamanı nəzarətçi texniki-iqtisadi hesablamalar aparır. Bu hesablamalar smetada nəzərdə tutulmuş xərclər üçün müəyyən norma və normativlərə əməl olunub-olunmadığını müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, xəstəxananın fərdi smetasında dərman, yemək və s. xərclər nəzərdə tutulur. Təftişçi dərman, yemək və s. üçün tətbiq olunan normaların əsaslandırılmış olduğunu yoxlayır. Ola bilər ki, normalar tətbiq olunan zaman müəyyən səhvlərə yol verilsin, köhnə normalar tətbiq edilsin. İqtisadi hesablamalar nəticəsində təftişçi məlumatlarda olan kənarlaşmaları aşkar edir. Təftişçi mühasibatlıqda olan pul-maliyyə sənədlərinin düzgün (və ya əksinə) tərtib olunduğunu da yoxlayır. Ola bilər ki, həmin sənədlərin saxta olması aşkar edilsin. Bu isə obyektə müəyyən mənimsəmə halının olmasını göstərir. Beləliklə, əgər mühasibat sənədlərində hesabi səhmlərə yol verilmişdirsə, belə hal maliyyə intizamının pozulmasını sübut edir.

Təftiş zamanı yoxlayıcı keyfiyyətsiz sənədlər aşkar edə bilər. Belə sənədlərin bəzilərinə təsadüfə səhvlər ola bilər. Deməli, bu sənədlər qanunsuz əməliyyatları da əks etdirir. Qanunsuz əməliyyatları əks etdirən sənədlər əməliyyatların fəaliyyətdə olan qanuna uyğun olmadığını xarakterizə edir.

Təftişçi mühasibat uçotu registrlərini də yoxlaya bilər. Bu zaman mühasibat uçotu registrlərindəki məlumatlar ilkin sənədlərdəki məlumatlarla müqayisə edilir və bu zaman sənədlərdəki yalan məlumatların mövcud olması təşkilatda mənimsəmə halının olduğunu sübut edir.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən səhiyyə təşkilatlarının vəzifəli şəxsləri onlara tabe olan təşkilatlarda aşağıdakı aparılmış əməliyyatlara görə məsuliyyət daşıyırlar:

- maliyyə əməliyyatlarına;
- maliyyə normalarına;
- müvafiq maliyyə qaydalarına.

Yuxarıda göstərilən əməliyyatlara əməl etməyən, sonrakı pul vəsaitinin istifadəsi haqqında məlumat verməyən və ya həmin pul vəsaitinin istifadə istiqamətini qanunsuz dəyişən sosial sferada fəaliyyət göstərən büdcədən maliyyələşən təşkilatlara qarşı qanunda müəyyən olunmuş tədbirlər tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti və onun Regional Maliyyə Müfəttişlikləri büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda aşağıdakı əməliyyatlar üzərində nəzarət aparırlar:

- büdcə və büdcədən kənar fondlarla əlaqədar xərclər smetasında nəzərdə tutulan xərclərin hesablamalarının əsaslandırılmasını;
- xərclər smetasının və əsas göstəricilərin icrasını;
- vəsaitlərin təyinatı üzrə məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasını;
- maliyyə intizamının gözlənilməsini;
- uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, Maliyyə Nəzarəti Xidməti büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda gəlir və xərclərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini də yoxlayır; səhiyyə və təhsil müəssisələrində şəbəkə, ştat və kontingentlər üzrə planın icrası və xərclərin smetanın yerinə yetirilmə

səviyyəsinə görə uyğun olub-olmadığını müəyyən edir; pul vəsaitinin və material dəyərlərinin qorunub saxlanılmasını və pul vəsaitinin xərclənməsində qanuna riayət olunmasını yoxlayır; avadanlıq və inventarlara çəkilən xərclərin səmərəliliyi, pul vəsaitinin, ştatların, əmək haqqı stavkalarının müəyyən olunmuş normalara uyğun olmasının və s. düzgünlüyünü təftiş edir.

III FƏSİL MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL SFERADA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

§3.1. Sosial sferada dövlət maliyyə nəzarətinin aparılma formalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Maliyyə nəzarəti – iqtisadi münasibətlər sistem kimi maliyyənin mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu iqtisadi münasibətlər sistemi mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesləri ilə əlaqədardır. Pul gəlirləri və fondlarının formalaşması və istifadəsi aləti kimi çıxış edən maliyyə-obyektiv olaraq bölüşdürücü proseslərini əks etdirir.

Maliyyə nəzarətinə büdcə-maliyyə nəzarəti, vergi nəzarəti, gömrük və valyuta nəzarəti, təsərrüfatdaxili nəzarət və s. daxildir.

Maliyyə nəzarətinin yuxarıda qeyd edilən növlərində dövlət maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Vergi Məcəlləsinə, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Gömrük Məcəlləsinə, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsaslanır.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində büdcə-maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin bütün səviyyələrdə gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasını təmin edir və büdcə vəsaitinin məqsədəuyğun və qanunauyğun xərclənməsinin yoxlanılmasını əhatə edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları büdcə-maliyyə nəzarətinin aşağıdakı formalarını həyata keçirirlər:

- əvvəlcədən nəzarət – büdcə haqqında Milli Məclisdə qanun layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Əvvəlcədən nəzarət zamanı büdcə-maliyyə məsələləri ilə əlaqədar qanun və qərarlar da müzakirə və təsdiq edilir.

- cari nəzarət – büdcənin icrası prosesində ayrı-ayrı məsələlərin baxılması zamanı aparılır. Belə nəzarət Milli Məclisin komissiyalarının, komitələrinin və işçi qruplarının iclaslarında büdcənin icrası ilə əlaqədar deputat sorğuları zamanı həyata keçirilir;

- sonradan nəzarət büdcələrin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində icrası haqqında hesabatların baxılması və təsdiqi zamanı aparılır.

İlkin maliyyə nəzarəti bir növ xəbərdarlıq xarakterini daşıyır. İlkin nəzarət müəssisə və təşkilatlarda, o cümlədən, büdcədən maliyyələşən səhiyyə və təhsil müəssisələrində maliyyə planları, smetalar və s. sənədlər tərtib olunan zaman həyata keçirilir. Belə ki, növbəti ildə büdcəyə ödəniləcək vəsaitlərin reallığı, dəqiqliyi və büdcədən veriləcək vəsaitlərin norma və normativlər əsasında düzgün, dəqiq və əsaslandırılmış olması ilkin nəzarət zamanı yoxlanılır. Yoxlama zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verilir:

- gələcəkdə həyata keçiriləcək maliyyə əməliyyatlarının həqiqiliyini əks etdirən sənədlərin hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış olması;

- kəmiyyət və dəyər ölçülərinin düzgünlüyü;

- resursların məsrəf normalarının tətbiqi;

- mal-material dəyərlərinin qiyməti.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlət maliyyə nəzarətinin birinci forması olan əvvəlcədən nəzarət Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində gələn il üçün büdcə haqqında qanun layihəsi müzakirə və təsdiq olunan zaman aparılır. Bu zaman büdcə ilə əlaqədar bir sıra qərarlar və qanunlar da nəzarət obyektinə daxil edilir.

Yeni büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin layihəsi ölkə üzrə bütün müəssisə, idarə və təşkilatların (o cümlədən sosial sferaya daxil olan) cari il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilinə (qiymətləndirilməsi) əsasən hazırlanır.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun əsasən növbəti il üçün hazırlanmış büdcə layihəsi cari ilin oktyabrın 15-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə verilməlidir.

Beləliklə, Milli Məclisə təqdim edilən növbəti ilin dövlət büdcəsi layihəsi müzakirə edilən zaman dövlət maliyyə nəzarətinin əvvəlcədən nəzarət forması həyata keçirilir. Növbəti il üçün büdcə layihəsi gəlirlər və xərclər üzrə bütün maddələr ayrılıqda müzakirə edilir və müzakirələrdə xərc maddələri üzrə aidiyyəti olan icra hakimiyyəti orqanları iştirak edirlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə

Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və s.

Beləliklə, ilkin maliyyə nəzarəti zamanı gələn il üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dövlət büdcəsinin layihəsi təsdiq olunur

Cədvəl 3.1.1.

2016-2018-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində səhiyyə və təhsil xərclərinin məbləği

(manat)

	2016	2017	2018
Təhsil xərcləri (o cümlədən)	1.713513135	1.733366848	3001.498015
Məktəbəqədər təhsil	157372405	137786562	175314065
Ümumi təhsil	940134626	933517278	1.082159571
Peşə təhsil	33724900	23.058384	27977633
Orta ixtisas təhsili	43563736	42887794	41302250
Ali təhsil	37235595	41383900	42716929
Əlavə təhsil	3.574175	3.779189	3.743051
Təhsil sahəsində digər müəssisə və tədbirlər	497907698	550953741	628284516
Səhiyyə	744855809	745381258	740661296
O cümlədən:			
Poliklinikalar və ambulatoriyalar	108294921	113927419	109709650
xəstəxanalar	352704877	340942713	348654883
Səhiyyə sahəsində digər xidmətlər	6.779121	2.576583	6608160
Səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	4.945567	5065465	5112214
Səhiyyəyə aid edilən digər xidmətlər	272140323	282869078	270576389

** 2016, 2017 və 2018-ci illər üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində səhiyyə və təhsilə ayrılan xərclərin həcmnin 2016-cı ilə nisbətən 2018-ci ildə artdığını xarakterizə edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin ikinci mühüm formasını cari nəzarət təşkil edir. Cari maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin icrası ilə əlaqədar məsələlər müzakirə edilən və baxılan zaman həyata keçirilir.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərildiyi kimi növbəti büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin xərclər üzrə təsdiq edilmiş göstəriciləri

mütləq büdcə təşkilatlarına çatdırılmalıdır. Belə ki, büdcədən maliyyələşən sosial sferaya daxil olan büdcə təşkilatlarına məsələn, səhiyyə, təhsil və s. təsnifatına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və s. icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən bir ay müddətində xərclərin rüblük və ya aylıq bölgüsünü müəyyən etməli və onlara çatdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» Qanunda (2002-ci il) müəyyən edildiyi kimi müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının (Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi və Təhsil Nazirliyi və s.) rəhbərləri büdcə xərclərinin büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasında bölgüsündə nəzərdə tutulan vəsaitin müəyyən olunmuş müddətdə müvafiq təşkilatlara çatdırılmasına görə məsuliyyət daşıyırlar və onların məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmişdir.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən sosial sferaya daxil olan bütün təşkilatların, o cümlədən, səhiyyə və təhsil müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri tabeliklərində olan təşkilatların həyata keçirdikləri bütün maliyyə-pul əməliyyatlarına və xərc normalarına riayət olunmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, təşkilatlarda bütün maliyyə əməliyyatları təsdiq olunmuş qaydalar əsasında aparılmalıdır. Büdcədən maliyyələşən təşkilatların vəzifəli şəxsləri aşağıdakı hallarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tədbirləri büdcə təşkilatlarına tətbiq edə bilərlər:

- maliyyə qaydalarına riayət edilmədikdə;
- vəsaitin hərəkətinə və istifadəsinə dair məlumat təqdim edilmədikdə;
- vəsaitin təyinatı dəyişdirildikdə və s.

Dövlət büdcəsinin icrasına cari nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Belə ki, dövlət büdcəsinin xərcləri üzərində maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin «Maliyyə Nəzarəti Xidməti» və Dövlət Xəzinədarlığı həyata keçirir. Belə ki, dövlət büdcəsinin kassa icrası Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən icra edilir. Büdcə vəsaitindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək üçün dövlət xəzinədarlığı dövlət büdcəsindən maliyyələşən sahələr (sosial sahələr) üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq uçot qaydalarına uyğun uçotunu aparırlar.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsində dövlət xəzinədarlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəzinədarlıq büdcə xərclərinin operativ qaydada maliyyələşdirilməsinə və ayrı-ayrı büdcə xərclərinə ayrılmış vəsaitin məqsədli istifadəsinə nəzarət aparmağa imkan verir. Maliyyə Nazirliyi, effektiv fəaliyyət göstərən xəzinədarlıq sistemi ilə əsas məsələlərin həll edilməsinə nail olur.

Büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda, o cümlədən, sosial sferaya daxil olan səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət və s. təşkilatlarda xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılması və ayrılmış vəsaitin təyinatı üzrə istifadəsinə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət büdcəsindən maliyyələşən icra hakimiyyəti orqanlarının (Səhiyyə Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi və s.) və təşkilatların rəhbərləri məsuliyyət daşıyırlar.

Maliyyə nəzarətinin yuxarıda qeyd edildiyi kimi ikinci mühüm formasını təşkil edən cari nəzarət müəssisə və təşkilatlarda öz təsərrüfat fəaliyyətləri ilə əlaqədar cari ildə əməliyyatlar həyata keçirən zaman aparılır. Təsərrüfat subyektlərində nəzarət aparan orqanlar (Xəzinədarlıq Agentliyi, Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Vergilər Nazirliyi, gömrük təşkilatları və s.) öz səlahiyyətləri çərçivəsində yoxlama işini həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası büdcə vəsaitindən istifadə üzərində nəzarət aparır. Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti yerlərdə dövlət büdcə vəsaitindən istifadənin cari yoxlamasını həyata keçirir.

Cari yoxlamalar vasitəsilə təsərrüfat subyektlərində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə operativ nəzarət həyata keçirilir. Beləliklə, cari nəzarət yoxlamaları təsərrüfat fəaliyyətinin konkret əməliyyatlarının operativ nəzarət üsuludur.

Sonradan dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin mühüm formalarından birini təşkil edir və dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatla baxılan və təsdiq olunan zaman həyata keçirilir. Belə ki, hesabat büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatlara, o cümlədən, sosial sahələr (səhiyyə, mədəniyyət, idman, təhsil və s.) ayrılan vəsaitlərin xərclənməsinin icrasını əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» Qanunda göstərilir: «Dövlət büdcəsinin icrası haqqında ilik hesabat və müvafiq qanun layihəsi təsdiq

olunmaq üçün növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunur»³.

Keçən maliyyə ili üçün büdcənin icrası haqqında hesabat qanun formasında verilir, quruluşuna və büdcənin təsdiq olunmuş təsnifatına görə qanuna uyğun hazırlanır. Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatı Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən rəy verilir. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi və təyinatı vaxtlı-vaxtında üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, Hesablama Palatası sonrakı funksiyaları da həyata keçirir: büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verir; büdcə maliyyələşmələrinin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulduğu kimi aparılmasını qiymətləndirir (təhlil edir); hər rub dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrası haqqında Milli Məclisə məlumat verir; büdcə vəsaitinin xəzinə hesabına daxil olmasını təhlil edir; xəzinə hesabına daxil olan vəsaitin istifadəsinin təsdiq olunmuş büdcədə müəyyən edilən göstəricilərə uyğunluğunu qiymətləndirir; dövlət büdcə vəsaitinin bank hesablarında hərəkətin haqqında banklardan məlumatları alıb təhlil edir və s.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrasını təhlil edən zaman aparılmış maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində aşkar edilən hüquq pozuntuları haqqında məlumatları Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən büdcə gəlirlərinin və xərclərinin auditı aparılır. Belə ki, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2 iyul 1999-cu il) göstərildiyi kimi, Hesablama Palatası büdcənin gəlir və xərclərinin təhlil edən zaman zərurət olduqda müəssisə və təşkilatlarda audit apara bilər. Hesablama Palatasının maliyyə-büdcə ekspertizasını aparmaq, rəy vermək və təkliflə hazırlamaq səlahiyyəti

³«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 iyul, 2002-ci il.

var. Hesablama Palatasının hesabatında büdcə-maliyyə ekspertizasını nəticələri göstərilir.

İlkin və sonradan nəzarət haqqında Lima deklarasiyasında (AAO IX Beynəlxalq kongresində qəbul edilən) göstərilir ki, ilk nəzarət baş verəcək pozuntular haqqında məlumatlar həyata keçirilənə qədər proqnozlaşdırılan informasiyaların yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Lakin sonradan nəzarət isə baş vermiş pozuntu haqqında məlumat alındıqdan sonra keçirilə yoxlamadır. Əgər ilkin nəzarət səmərəli təşkil edilərsə, bu o deməkdir ki, təsərrüfat subyektində maliyyə resurları düzgün idarə olunur.

İlkin və sonradan yoxlamalar ali nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Lima deklarasiyasında göstərildiyi kimi, ali nəzarət orqanlarının həyata keçirdikləri ilkin yoxlamaların müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, ehtimal edilən pozuntular, qanunsuz əməliyyatlar və s. baş verənə qədər aradan qaldırılır. İlin yoxlamanın çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, o ali nəzarət orqanının işində yükləmə yaradır. Lakin sonradan yoxlama zamanı müəyyən şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, vurulmuş zərərin ödənilməsi və s. baş verir. Beləliklə, sonradan nəzarət (fakt üzrə yoxlama) ali nəzarət orqanının birbaşa vəzifəsidir.

Hal-hazırda dövlət maliyyə nəzarəti sistemi əsas etibarilə makroiqtisadi proseslərdə, o cümlədən, ÜDM dəyər nisbətləri, pul kütləsi, pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi (dövlətin sərəncamına daxil olan) proseslərində cəmləşir. Lakin qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin də fəaliyyət sferası genişlənir və onun da mahiyyəti getdikcə təkmilləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonradan nəzarətdən əvvəlcədən nəzarətə tərəf irəliləyişlər var. Azərbaycanda demokratiya və parlamentarizm inkişaf edir. Belə ki, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət pul fondlarının layihələri müzakirə və təsdiq edilən zaman dövlət vəsaitinin xərclənməsinin məqsədə uyğunluğunun və iqtisadi səmərəliliyinin dərinlən təhlili üzərində ciddi nəzarət həyata keçirilir. Bu işdə xüsusi nəzarət orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının 1999-cu ildə təşkili çox böyük rol oynayır. Hesablama Palatası kənar dövlət maliyyə nəzarət orqanıdır. Hesablama Palatasının təşkilini ilə Azərbaycanda kənar dövlət

maliyyə nəzarəti institutunun təşkilinin əsası qoyuldu. Hesablama Palatası yaradılan zaman iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilmişdi. Bu istiqamətdə dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirilən zaman əsas rol dövlətin qanunverici orqanına yəni Milli Məclisə və onun təşkil etdiyi ali audit orqanına yəni, Hesablama Palatasına verilir.

Avropa İttifaqı ölkələrinin dövlət maliyyə nəzarəti orqanları maliyyə nəzarətinin iki formasını həyata keçirirlər - *əvvəlcədən və sonradan*. *Sonradan nəzarəti* bu ölkələr ancaq dövlət xərclərinin icrasının yoxlanılması prosesində aparırlar.

Maliyyə nəzarətinin *əvvəlcədən nəzarət* forması dövlət xərclərinin istifadəsinə razılıq verən zaman həyata keçirilir. Bu zaman bütün ödəmə sənədləri ciddi yoxlanılır. Eyni zamanda, ödəmə sənədlərinin hüququ cəhətdən əsaslandırıldığına da nəzarət edilir. Qeyd olunanlarla yanaşı, həmin sənədlərin ödənilməsi üçün zəruri həcmdə büdcə təminatının mövcudluğu və vəsaitin ödənilməsinə icazənin olduğu da müəyyən edilir.

Avropa İttifaqına daxil olan bütün ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti orqanları əvvəlcədən nəzarətin aparılıb-aparılmamasından asılı olmayaraq sonradan nəzarəti həyata keçirirlər və belə nəzarət aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- maliyyə yoxlanılmasına, bu zaman maliyyə sənədlərinin düzgünlüyü müəyyən edilir. Belə nəzarət aparılan əməliyyatların qanunauyğunluğunun müəyyən edilməsinə imkan verir;
- dövlət vəsaitinin xərclənməsinin icrasının yoxlanılması. Bura daxildir - ünvanlılıq; səmərəlilik və qənaətcilik.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əsas vəzifəsi yoxlanılan sənədlər haqqında özlərinin sərbəst fikirlərini forsmalaşdırsınlar və təsdiq etsinlər.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət maliyyə-nəzarəti orqanları tərəfindən dövlət xərcləri və gəlirləri üzərində nəzarət həyata keçirilir və bu zaman onlar aşağıdakı istiqamətlərdə nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər;

- büdcə resurslarının daxil olma mənbələri;
- büdcə resurslarının xərclənməsi;
- dövlət vəsaitinin istifadəsinin səmərəliliyi;

- büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitinin xərclənməsi;
- büdcə vəsaitinin maliyyə-kredit idarəçilərində dövriyyəsi;
- maliyyə əməliyyatları üzrə qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınması və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada dövlət maliyyə auditinin formaları, təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar problemlərə vahid yanaşma mövcud deyil.

Beynəlxalq səviyyədə ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının məqsədi və vəzifələri bir-birinə oxşayır, lakin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının hüquqları, funksiyaları və quruluşu məsələlərində bəzi müxtəlifliklər var. Belə fərqlər hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri, tarixi ənənələri və s. ilə əlaqədardır. Bəzi ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları büdcə layihəsinin ekspertizasında qanunverici struktura öz təkliflərini hazırlayıb verirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində bir sıra səmərəli tədbirlər var ki, bunlardan da Azərbaycanda istifadə edilir. Belə ki, Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən Hesablama Palatası beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirən və möhkəmləndirən bir ali audit qurumudur. Hesablama Palatası xarici ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin təcrübəsini öyrənməklə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişafına əvəzsiz kömək edir.

§3.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkili yolları

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sistemi ölkənin dövlət idarəetmə sisteminin əsas həlqələrindən biridir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin planlaşdırılmasından, istifadəsindən, müəssisə və təşkilatlar vasitəsi ilə gəlirlərin əldə edilməsindən, büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsindən tutmuş ali audit qurumları tərəfindən həyata keçirilən dövlət maliyyə nəzarətinədək büdcə prosesinin bütün mərhələlərini əhatə edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti institutu dövlət nəzarət orqanlarının və dövlətin maliyyə sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Dövlət maliyyə nəzarət institutu dövlətin maliyyə siyasətinin reallaşmasına və ölkədə maliyyə sabitliyinə şərait yaradılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin «Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti», Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı və s. qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının yaradılması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1999-cu il) öz əksini tapmışdı. Hesablama Palatası kollegial, funksional və təşkilat cəhətdən müstəqildir və daimi fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə-büdcə nəzarəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının qanunvericilikdə təsbit olunmuş səlahiyyətləri «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundan (2002-ci il) və «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının (2007-di il), Vergi və Gömrük Məcəllələrində nəzərə alınmışdır.

2008 və 2010-cu illərdə «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanuna edilən əlavələr və dəyişikliklər Palatanın dövlət maliyyə nəzarəti sistemində rolunu gücləndirilərək ona daha çox hüquq və səlahiyyətlər verdi. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasına maliyyə intizamının və qanunvericiliyin pozulmasına görə şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək, audit tədbirləri aparan dövlət orqanlarına müəssisə və idarələrin rəhbərlərinə təqdimat vermək, bank və xəzinə hesablarından maliyyə əməliyyatlarını dayandırmaq hüququ verildi. Maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirən məsuliyyətli şəxslərin fəaliyyətində cinayət əlamətləri aşkar edildikdə audit materiallarını Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna göndərmək hüququ da Hesablama Palatasına verildi.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası ölkədə dövlət maliyyə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən yeganə orqan kimi dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində, iri dövlət vergi ödəyicilərində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılması və xərclərinin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, məqsədli təyinatla səmərəli istifadə

edilməsinə nəzarət edir. Hesablama Palatası dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsini təhlil edir və məqsədli proqramların əsaslandırılmış olmasını qiymətləndirir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası həyata keçirdiyi audit tədbirlərinin nəticələri əsasında normativ-metodiki sənədlərdə və qanunverçilik aktlarında olan boşluqların aradan qaldırılmasına və təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilən təkliflər hazırlayır və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda Ali Audit Qurumlarının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu daha da artmaqdadır. Belə ki, son illərdə Azərbaycanda maliyyə resurslarının dinamikası, həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələr Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının maliyyə inzibatçılığının optimallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətinin, dövlət idarəçiliyində yerinin və əhəmiyyətinin aktuallığını artırıb və palata tərəfindən həyata keçirilən maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin keyfiyyəti yüksəlib.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən nəzarət tədbirlərinin keçirildiyi müəssisə və təşkilatlarda ancaq əsassız və artıq ödənilmiş büdcə vəsaitinin bərpa olunması tələb olunmur. Belə ki, Hesablama Palatasının verdiyi təqdimatlar əsasında müqavilədə nəzərə alındığından az yerinə yetirilmiş keyfiyyətsiz xidmət və işlər təkrar görülür və bu işlərdə günahkar olan şəxslərin qanunla cəzalandırılmasına nəzarət olunur.

Hesablama Palatasının təqdimatları əsasında aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- inventar və avadanlıqların, malların qaytarılması;
- böyük məbləğlərdə debitor və kreditor borclarının uçota götürülməsi və ya ləğv edilməsi;
- vergi və digər icbari ödənişlər üzrə vəsaitlərin hesablanması;
- dövlət büdcəsinə artıq ödəmə kimi qeydə alınmış vəsaitin ləğv olunması;
- büdcə vəsaitinin əsassız xərclənməsinə səbəb ola biləcək ödənişlərin qarşısının alınması və s.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası aşağıdakı istiqamətlərdə maliyyə nəzarətini həyata keçirir:

- dövlət müəssisələrinin əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitin büdcəyə daxil olmasına;
- hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə aparılan müəssisə və təşkilatlarda yoxlama zaman aşkar edilən böyük məbləğlərdə qanunsuz və səmərəsiz ödənişlər Hesablama palatasının nəzarət obyektlərinə göndərdiyi təqdimat və təkliflər əsasında geri alınır.

Dövlət Maliyyə nəzarətinin əsas qurumu olan Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının iş fəaliyyətində beynəlxalq audit standartlarına uyğun olan milli standartların tətbiqi əsas yer tutur. Hesablama Palatası beynəlxalq standartlara uyğun audit təlimlərinin keçirilməsinə və işgüzar münasibətlərin daha da genişləndirilməsinə xüsusi fikir verir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının dövlət maliyyə audit sahəsindəki fəaliyyətində günün tələblərinə cavab verən yeniliklərin tətbiqi nəticəsində onun beynəlxalq hesabatlarda (reytinglər) mövqeyi möhkəmlənmişdir. Belə ki, «Açıq büdcə indeksi» (Beynəlxalq Büdcə layihəsi» təşkilatı tərəfindən tərtib edilir) hesabatında Azərbaycanın ali audit orqanının dövlət büdcəsinə nəzarət istiqamətində fəaliyyəti 100 balda 50 bal səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Belə ki, ali audit orqanının fəaliyyəti aşağıdakı faktorlar (şərtlər) əsasında dəyərləndirilmişdir:

- dövlət büdcəsinin icrasına verilən rəy;
- dövlət büdcəsinin layihəsinə verilmiş rəy;
- büdcə haqqında hesabatların rəsmi internet saytında yerləşdirilməsi.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti də həyata keçirir. Dövlət Maliyyə Nəzarət xidməti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2009-cu il 9 fevral tarixli «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanı ilə təşkil olunub. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətini yaratmaqda məqsəd dövlət büdcəsindən alınmış vəsaitlərin

məqsədli və öz təyinatına səmərəli xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin aparılması işinə metodiki cəhətdən rəhbərlik edir. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti maliyyə nəzarəti sistemində aşkar edilən nöqsanların və neqativ halların yaranma səbəblərinin aradan qaldırılması üçün müntəzəm olaraq tədbirlər görür.

Müəssisə və təşkilatlarda Maliyyə Nazirliyi Maliyyə Nəzarəti Xidməti maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntularını təhlil edir və bu nöqsanların aradan qaldırılması haqqında təkliflər verir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti öz fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində müntəzəm olaraq tədbirlər həyata keçirir, təkliflər hazırlayır və onların Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyinə verir.

Maliyyə nəzarəti xidməti yoxlama aparılan büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda, sosial sferaya daxil olan idarə və müəssisələrdə pul sənədlərini, mühasibat uçotu registrlərini, hesabatları, planları, smetaları, eyni zamanda pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, material qiymətlərinin və s. mövcudluğunu yoxlayır, pul vəsaitinin və material qiymətlərinin düzgün istifadəsini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanı (2009-cu il) ilə Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin Baş Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi təşkil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi icra hakimiyyəti orqanıdır. Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən Əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirir;

- dövlət büdcəsinin kassa icrası ilə əlaqədar maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparır;
- büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərini vahid mərkəzdən idarə edir;
- dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin daxil olması üzərində cari nəzarət aparır;
- dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi öz fəaliyyətində aşağıdakı sənədləri rəhbər tutur:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını;
2. Azərbaycan Respublikasının qanunları;
3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını;
4. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini;
5. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirinin əmr və sərəncamlarını.
6. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnaməni və s.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Maliyyə Nazirliyinin rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyində maliyyə nəzarətini Maliyyə Nəzarəti Xidməti və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi həyata keçirir. İstər Maliyyə Nəzarəti Xidməti, istərsə də Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsində cari nəzarəti həyata keçirirlər. Dövlət xəzinədarlıq sistemi yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlət büdcəsinin kassa icrası ilə əlaqədar olan maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparır və bu əməliyyatların məqsədyönlü, qanunu və büdcədə göstərilən həcmdə olması üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunmasında Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinin həyata keçirdiyi maliyyə nəzarətinin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi tərəfindən büdcə vəsaitinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır. Belə qayda isə büdcədən vəsaitin ödənişləri üzrə borcların meydana gəlməsinin qarşısını alır. Sonra büdcədən maliyyələşən təşkilatları daima maliyyə resursları ilə təmin etməyə, büdcədən dövlət vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə, büdcədən dövlət vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılmasına şərait yaradır və büdcə xərclərinin səmərəliliyi üzərinə nəzarət təmin olunur.

Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi büdcədən maliyyələşən təşkilatların, o cümlədən, sosial sahələrin (səhiyyə, idman, təhsil, mədəniyyət və s.) maliyyə əməliyyatları üzərində funksional və iqtisadi təsnifata uyğun nəzarəti aparır. Bu isə aşağıdakıların həyata keçirilməsini təmin edir:

- büdcə vəsaitlərindən sui-istifadə edilməsinin qarşısı alınır;
- büdcə təşkilatlarının kommunal xidmətlər üzrə yaranmış borclarının vaxtında və tam ödənilməsinə imkan verir;
- zəruri xərclərin faktiki yaranmış borcların səviyyəsinə uyğun ödənilməsinə imkan verir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi vasitəsilə aşağıdakıların həyata keçirilməsinə imkan yarandı;

- büdcə vəsaitinin ancaq xəzinə hesabları vasitəsilə istifadə olunması;
- dövlət büdcəsində müəyyən olunmuş maliyyə vəsaitinin birbaşa son təyinatına çatdırılması;
- büdcə xərclərinin ancaq xəzinədarlı vasitəsilə qəbul edilmiş öhdəliklər dairəsində baş verən borcların ödənilməsinə yönəldilməsi;
- büdcədən maliyyələşən təşkilatlar tərəfindən maliyyə intizamına riayət etməklə vəsaitlərdən öz təyinatına istifadə edilməsi üzərindən nəzarətin aparılması;
- büdcə təşkilatları tərəfindən təsdiq olunmuş xərc smetalarında nəzərə alınan limiti gözlənilməklə büdcə vəsaitindən məqsədli və qənaətlə istifadə edilməklə maliyyə nəzarətinin təmin olunması.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən maliyyə nəzarəti sisteminin gücləndirilməsi məsələsi dəfələrlə vurğulanmış, xüsusilə Hesablama Palatasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi qeyd edilmişdir. Cənab prezidentin: Maliyyə nizam-intizamı gücləndirilməlidir. İsfəçılığa, izafi xərclərə yol verilməməlidir. Bütçə vəsaitlərinin strukturuna yenidən baxılmalıdır və bütçə vəsaiti qənaətlə xərclənməlidir. Bir sözlə, maliyyə və iqtisadi sahədə tam şəffaflıq təmin edilməlidir», «bütün sahələrdə islahatlar dərinləşməlidir, şəffaflıq təmin edilməlidir, nəzarət, maliyyə nəzarəti daha da gücləndirilməlidir» tapşırıqlarının icrası Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsas məqsədidir.⁴

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarəti-dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas vəzifəsi cəmiyyəti, hakimiyyəti nəzarət aparılan obyektlərdə mövcud olan bütün məsələlərlə məlumatlandırmaqdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi – nəzarət orqanlarının standartlarının təşkili ilə əlaqədar problemin həllini tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası qanuna əsasən dövlət maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi sənədlərini hazırlayır və təsdiq edir. Həmin normativ aktlar bütün dövlət maliyyə tədbirlərinin aparılması üçün metodoloji baza təşkil edir.

Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin vahid standartları sistemi yaradılmalıdır və həmin standartlar maliyyə nəzarətinin bütün növlərini (dövlət, audit, təsərrüfatdaxili nəzarət) və istiqamətlərini əhatə etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sferasında informasiya texnologiyanın yüksəlməsi üçün yeni məlumat texnologiyalarından istifadəsi əsas amil ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- vahid informasiya mənbəyinin formalaşması, nəzarət tədbirlərinin avtomatlaşdırılmış uçotu, nəzarət orqanları arasında müəyyən məlumatların dəyişdirilməsinin təmin olunması;

⁴Respublika qəzeti. 9 dekabr 2016-cı il. Maliyyə şəffaflığının və xərclərin səmərəliliyinin artırılması günün tələbədir.

- məlumatların müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin məqsədi dövlətin mənafeyinin əksinə məlumatların aşkarlanması, itirilməsinin, dəyişdirilməsinin ləğv edilməsinin və ya qanunsuz istifadə olunmasının qarşısının alınmasıdır;

- büdcə vəsaitinin səmərəli istifadəsinin auditinin normativ–hüquqi və metodik bazasının formalaşması.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin ali orqanlarının fəaliyyətinin vacib istiqamətini dövlət vəsaitinin səmərəli istifadəsi üzərində nəzarət təşkil edir. Müasir dövrdə büdcə prosesinin yenidən təşkilinin əsas istiqamətini büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması təşkil edir. Ona görə də, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində səmərəlilik auditinin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Səmərəlilik auditi müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin istiqamətini müəyyən edir:

- nəzarət orqanları ancaq büdcə vəsaitinin məqsədli istifadəsini yoxlamalıdır;
- icra orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların düzgünlüyü ancaq nəzarət orqanları tərəfindən yoxlanılır;
- audit səmərəliliyi eyni zamanda yoxlanılan təşkilatın fəaliyyətinin effektivlik və nəticəlilik nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunur.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin praktiki fəaliyyətində səmərəlilik auditinin tətbiqinin ancaq qanunu təminatı zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanunda aşağıdakı məsələlərin də daxil edilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

- nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətini dövlət xərclərinin səmərəlilik auditini təşkil etməlidir;
- audit səmərəliliyi dövlət vəsaitindən istifadənin nəticəsi və qənaətciliyinin təhlilinə yönəldilməlidir;
- yoxlanılan subyektin fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricilərini müəyyən etmək;
- «büdcə vəsaitinin qeyri-səmərəli istifadəsi» anlayışını müəyyən etmək.

Müasir dövrdə Azərbaycanın yeni iqtisadi inkişaf kursu çərçivəsində büdcə-maliyyə sahəsində günün tələblərinə uyğun olan idarəçilik və nəzarət sisteminin qurulması tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında 2016-2020, 2025-ci ilə qədər və ondan yuxarı qəbul edilmiş dövr üçün Strateji Yol Xəritəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası da 2018-2020-ci illər üçün strateji inkişaf planı hazırlamışdır. Maliyyə nəzarətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar Ali Audit Qurumunun tərtib etdiyi strateji inkişaf planının mərhələlərinə aşağıdakılar daxildir:

I mərhələ: planlaşma;

II mərhələ: tətbiq;

III mərhələ: nəticə;

IV mərhələ: İnkişafın davamlılığını təmin etmək.

Strateji inkişaf planının «Planlaşma» mərhələsində aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulub:

- cari vəziyyətin təhlili;
- zəif və güclü tərəflərin araşdırılması;
- missiya və əsas dəyərlərin müəyyən edilməsi.

Strateji inkişaf planının «tətbiq» mərhələsinin vəzifələri isə sonrakılardan ibarətdir: Məqsəd və alt məqsədlər; tədbirlər planı.

SİP «nəticə» bölməsinin göstəricilərinə aiddir.

1. Əsas performans göstəricilər;
2. Hədəflərin izlənməsi;
3. Keyfiyyətə nəzarət.

Strateji inkişaf planının dördüncü, «İnkişafın davamlılığını təmin etmək» mərhələsinin vəzifəsinə isə daxildir. Öldə edilmiş nəticələr əsasında növbəti strateji inkişaf planının hazırlanması.

Strateji inkişaf planının dördüncü mərhələsi «missiya və əsas dəyərlərin müəyyən edilməsi» adlanır. Bu vəzifədə nəzərdə tutulan əsas dəyərlərə daxildir:

- qanunçuluq;
- peşəkarlıq;
- müstəqillik;
- obyektivlik;
- şəffaflıq və hesabatlılıq.

Dövlət Maliyyə Nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar ölkənin Ali Audit Qurumu tərəfindən 2018-2020-ci illər üçün hazırlanan strateji inkişaf planında strateji hədəflər də nəzərdə tutulub. Belə ki, strateji hədəflər 4 məqsədi nəzərdə tutur:

1-ci məqsəd: Hesablama Palatasının büdcə layihələrinə dair rəylərin və fəaliyyəti barədə hesabatların hazırlanması, maliyyə hesabatlarının təhlili işinin təkmilləşdirilməsi;

2-ci məqsəd: Maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və yeni audit növlərinin tətbiqi;

3-cü məqsəd: Qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi;

4-cü məqsəd: Maraqlı tərəflərlə əlaqələrin gücləndirilməsi (ictimaiyyətlə əlaqələr və hesabatvermə) və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Ali Audit Qurumunun 2018-2020-ci illər üçün tərtib etdiyi strateji inkişaf planının hədəfləri içərisində birinci məqsədi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hesablama Palatasının büdcə layihələrinə dair rəylərinin fəaliyyəti barədə hesabatlarının hazırlanması, maliyyə hesabatlarının təhlili işinin təkmilləşdirilməsi məqsədi özündə aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutur:

- Hesablama Palatasının dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının layihəsi və icrası ilə bağlı rəylərinin hazırlanmasında fəaliyyəti daha da təkmilləşdirilməli;

- Ali Audit Qurumunun fəaliyyəti haqqında «Hesabatın hazırlanması işlərin» təkmilləşdirmək;

- Büdcə təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının təhlili işini təkmilləşdirmək.

2018-2020-ci illərdə Azərbaycanda maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təkmilləşdirmək məqsədi ilə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Maliyyə nəzarəti tədbirlərinin keçirilməsində keyfiyyətə nəzarətin təmin edilməsində fəaliyyəti gücləndirmək;

- maliyyə nəzarəti tədbirlərinin dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlir və xərcləri üzrə əhatə dairəsini gücləndirmək;

- səmərəlilik (performans) auditinin keçirilməsini təmin etmək və gücləndirmək;

- Dövlət maliyyə nəzarətinin obyektlərində müxtəlif sahələr (istiqamətlər) üzrə kənar dövlət maliyyə nəzarəti tədbirlərinin keçirilməsində fəaliyyəti gücləndirmək;
- Maliyyə nəzarəti obyektlərinin seçilməsində risk əsaslı yanaşmalardan və qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək.

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ən mühüm məsələ Maliyyə nəzarətinin qanunvericilik bazasının gücləndirilməsidir. 2018-2020-ci illərdə Ali Audit qurumunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində bu məsələnin həlli böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Hesablama Palatasının Strateji inkişaf planının üçüncü hədəfini (məqsədini) ölkədə maliyyə nəzarətinin qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi təşkil edir. Dövlət maliyyə nəzarətinin qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi ilə əlaqədar strateji hədəf qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- dövlət maliyyə nəzarət sisteminin və büdcə qanunvericiliyinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətini gücləndirmək;
- Hesablama Palatasının maliyyə nəzarəti və cari maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən daxili normativ-metodiki sənədləri təkmilləşdirmək.

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə AAQ hazırladığı strateji inkişaf planında böyük əhəmiyyət kəsb edən ən mühüm hədəflərdən birini nəzarət prosesində ictimaiyyətlə əlaqələrin gücləndirilməsi və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığı daha da genişləndirməkdir. Bu hədəfin özünün də qarşısında bir sıra məqsədlər qoyulur:

- maliyyə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri barədə məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində işlərin təkmilləşdirilməsi;
- dayanıqlı və effektiv dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Milli Məclis və Nazirlər Kabineti ilə əlaqələrin genişləndirilməsi;
- korrupsiyaya qarşı mübarizədə maraqlı tərəflərlə əlaqələri təkmilləşdirmək.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təsiredici mexanizmini təşkil etmək üçün əsas tədbirlərdən biri kimi inkişaf etmiş ölkələrin qanunverici təcrübəsindən istifadəni məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Bu ölkələr – İNTOCAL-ın üzvi hesab olunurlar.

İNTOCAL –ali audit qurumlarının beynəlxalq təşkilatıdır. İNTOCAL-ın regional qurumlarının təşkilatı isə EUROCAL – adlanır, yəni bu –ali qurumların Avropa təşkilatı deməkdir. UNTOCAL-ın bir regional təşkilatı ACOCAL (ali audit qurumlarının Asiya təşkilatı), digəri isə EKOCAL (İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı) üzv dövlətlərin ali audit qurumlarının təşkilatı) fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən Ali Audit Qurumlarına (UNTOCAL, EUROCAL, ACOCAL, EKOCAL) Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası üzrə qəbul olunub.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası İran, Rusiya, Türkiyə, Pakistan, Gürcüstan, Ukrayna, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Belarus, Moldova (2014-cü il) və s. dövlətlərlə maliyyə nəzarəti istiqamətində əməkdaşlıq sazişləri imzalamışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, UNTOCAL-la (Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı) daxil olan hər bir ölkənin Ali audit Qurumu üçün 1977-ci ilin oktyabr ayında Perunun Lima şəhərində UNTOCAL-ın IX konqresində Lima Bəyannaməsi qəbul edildi və bu bəyannamədə hər bir ölkənin Ali Audit qurumunun müstəqil olması göstərilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə səmərəli dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili özündə çox mühüm sualları əhatə edir. Bu suallar elmi-nəzəri, sosial-iqtisadi, hüquqi, metodiki və s. məsələlərin həlli ilə əlaqədardır. Qeyd edilən problem, yəni maliyyə nəzarətinin o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli sisteminin təşkili ilə əlaqədar problem maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələblərinə cavab verən nəzəri, metodoloji və hüquqi bazasının yaradılması yolu ilə həll oluna bilər. Ölkədə vahid dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili üçün konseptual yanaşmaların işlənilməsi və maliyyə nəzarəti işinin effektivliyinin və nəticəsinin qiymətləndirilməsi üçün ümumdövlət qanunun və uyğun norma və mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi zəruridir.

Ölkədə dövlətin maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi dövlət qanunlarına və maliyyə hüququ normalarına əsaslanan dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin mövcudluğu ilə mümkündür. Ancaq belə bir şəraitdə dövlət vəsaitinin istifadəsinin səmərəliliyi və şəffaflığı təmin oluna bilər.

Müasir dövrdə yuxarıda qeyd edilən məqsədə çatmaq keyfiyyətə yeni səviyyədə maliyyə nəzarətini, o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarətini təşkil etmək olar və bu məsələyə kompleks yanaşma tələb olunur.

Maliyyə nəzarətinin yeni səviyyədə təşkilinin istiqaməti kimi dövlət idarəetmə sisteminin mühüm bir elementi olan real dövlət maliyyə axınlarının ölçülməsinin qiymətləndirilməsini hesab etmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli sisteminin təşkili maliyyə axınlarının hərəkəti prosesinin hər bir iştirakçısının məsuliyyətinin fərqləndirilməsi dərəcəsindən asılıdır.

Səmərəli dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili üçün auditin effektivliyinin müəyyən edilməsi qanunla möhkəmləndirilməlidir.

Beləliklə, müasir dövrdə fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ aktlarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

«Dövlət Maliyyə Nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun olmaması maliyyə nəzarəti sistemindəki fəaliyyətə maneçiliklər törədir. Ancaq «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanun dövlət maliyyə nəzarətinə vahid hüquqi çərçivələr qoya bilər. Bununla əlaqədar «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanunun

qəbul edilməsi günün ən mühüm tələblərindən biridir. Beləliklə, «hakimiyyətin bölgüsü» və «dövlət maliyyə nəzarətinin ümumimiliyinin təmin edilməsi» prinsiplərinin uyğunlaşması ancaq maliyyə nəzarəti haqqında qanuna Konstitusiya normaları statusunun verilməsi şərti ilə mümkündür.

Vahid maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilinə hər şeydən əvvəl iqtisadi artımın vacib amili kimi baxmaq lazımdır. İqtisadi artımın fəaliyyəti isə ancaq təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində obyektiv nəzarət aparılan zaman aşkara çıxır.

Ölkə vahid dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın sivil inkişafı üçün zəruridir, çünki, hüquqi dövlətdə maliyyə nəzarətindən kənarda qalan bir obyekt belə olmamalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti sistemində dövlət maliyyə nəzarəti orqanları xüsusi yer tutmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ölkənin bütün maliyyə nəzarəti sisteminə rəhbərlik etməlidir. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi bu sahədə fəaliyyətin bütün istiqamətlərini müəyyən etməli, yəni zəruri qanun layihələrini işləyib hazırlamalı və uyğun standartların tətbiqini həyata keçirməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları dövlət maliyyəsinə, hər şeydən əvvəl isə büdcə sferasına yüksək səviyyədə fikir verməlidirlər. Büdcə sferasına nəzarət zamanı onların fəaliyyətinin son nəticəsi qəbul olunan idarəçilik qərarları ilə müəyyən edilir ki, həmin qərarlar da dövlət vəsaitinin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002-ci il) müəyyən dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Məsələn, «Büdcə nəzarətinə anlayış vermək lazımdır. Bu, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının büdcə sferasında hüquqlarını dəqiq müəyyən edər».

Beləliklə, magistr dissertasiyasında dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələlərin tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələr müəyyən edildi:

1. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən zaman, beynəlxalq qanunvericiliyə, o cümlədən, beynəlxalq nəzarət (audit) standartlarına uyğun gələn milli standartlar tətbiq edilir;

2. Hesablama Palatası nəzarət sistemində dövlət audit sahəsində beynəlxalq yeniliklərin tətbiqi üçün audit təlimlərinin keçirilməsinə üstünlük verir;

3. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sistemində inkişaf etmiş ölkələrin dövlət audit sahəsində işgüzar münasibətlərin dərinləşməsi prosesləri baş verir;

4. Azərbaycanda auditin aparılması prosesinin, yəni, dövlət maliyyə auditinin planlaşdırılması, keçirilməsi, yekunlaşdırılması və hesabatvermə mərhələlərinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq ekspertlərlə təcrübə mübadiləsi aparılır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi quruculuğunda və iqtisadiyyatının idarə olunmasında baş verən köklü dəyişikliklər maliyyənin idarəedilməsinin ən vacib alətlərindən olan dövlət maliyyə nəzarəti sistemində radikal dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir.

Azərbaycanda səmərəli dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilinə Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafının vacib amili kimi baxmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli, yəni səmərəli dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili isə ölkədə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Həmin tədbirlərə göstərmək olar:

1. dövlət maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin yaradılması;
2. büdcə vəsaitinin istifadəsinin səmərəli auditinin təşkili üçün hüquqi və normativ bazanın yaradılması;
3. dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin qorunması sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması;
4. maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji bazasının müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılması;
5. nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatının işlənilməsi;
6. dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarının və fəaliyyət sferalarının bölüşdürülməsində dəyişikliklərin aparılması;

7. Azərbaycanın ali qanunverici orqanı olan Milli Məclis tərəfindən «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Qanunun qəbul edilməsi;
8. nəzarət fəaliyyətinin standartlarının yaradılması;
9. respublikada maliyyə nəzarətinin bütün növlərini və istiqamətlərini əhatə edən vahid ümumiləşdirilmiş standartlar sisteminin yaradılması;
10. Azərbaycan Respublikasının maliyyə təhlükəsizliyi sferasında dövlət maliyyə nəzarəti texnologiyalarının səviyyəsinin yüksəldilməsi yeni məlumat texnologiyalarından istifadəni zəruri edir;
11. nəzarət uçotu tədbirlərinin avtomatlaşdırılması zəruridir;
12. «daxili» və «xarici» nəzarət anlayışlarının mahiyyəti dəqiqləşdirilməklə nəzarəti aparan orqanların hüququ statusları da dəqiqləşdirilmiş olar;
13. dövlət vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vəzifəsi nəzarət orqanları qarşısında qoyulan ən mühüm problemin həllini qoyur, yəni «auditin səmərəli «göstəricisi». Bu problemin həlli isə «auditin səmərəliliyi» göstəricisinin tətbiqi üçün metodiki təminatın olması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında», 9 fevral 2009-cu il fərmanı.
2. «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 iyul 1999-cu il.
3. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2002-ci il.
4. «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 30 dekabr 1999-cu il.
5. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994-cü il.
6. «Auditor Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1995-ci il.
7. «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il.
8. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi haqqında» qərarı.
9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin «Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti haqqında» 9 fevral 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
10. 2016, 2017 və 2018-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Qanunlar.
11. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2017-ci il, 2018-ci il.
12. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2018-2020-ci illər üçün strateji inkişaf planı.
13. Maliyyə şəffaflığının və xərclərin səmərəliliyinin artırılması günün tələbidir. Respublika qəzeti. 9 dekabr, 2016-cı il.
14. D.A.Bağırov «Vergi auditı». Bakı. 2006.
15. D.A.Bağırov «Audit». Bakı, 1996-cı il.
16. B.A.Xankişiyeu «Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat», Bakı, 2013.
17. B.A.Xankişiyeu «Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı». Bakı, 2002-ci il.
18. B.A.Xankişiyeu «Maliyyə nəzarəti». Bakı, 2002-ci il.

19. Dövlət büdcəsi. Səhiyyə xərcləri.İqtisadi tədqiqatlar mərkəzi. 2005-ci il.
20. M.M.Sadıxov «Korporativ maliyyə». 2005-ci il.
21. T.Ə.Quliyev «Menecmentin əsasları». Bakı, 2001-ci il.
22. S.A.Abbasov «Maliyyə menecmentinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri». Bakı, 2009-cu il.
23. Г.Б.Поляк «Бюджетная система России. Москва, 1999.
24. S.M.Məmmədov «Maliyyə», Bakı 1997.
25. М.В.Мельник, А.С.Пантелив, А.Л.Звездин. Ревизия и контроль. Москва, 2004.
26. Azərbaycan Respublikası «Vahid büdcə təsnifatı». Bakı, 2004-cü il.
- 27.Azərbaycan Respublikasının Xəzinədarlıq sisteminin ikinci mərhələsinin tətbiqi üçün metodik vəsait. Bakı, 1997-ci il.

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət funksiyası dövlət idarəçiliyində aparıcı yer tutur. Nəzarət funksiyaları sistemində xüsusi yeri maliyyə nəzarəti tutur.

Maliyyə nəzarəti, müəssisə tərəfindən əldə edilmiş maliyyə göstəricilərinin tərifi və ya müəyyən edilməsi kimi başa düşülür.

Maliyyə nəzarət səviyyəsinə görə dövlət və qeyri-dövlət nəzarət səviyyəsinə bölünür.

Dövlət maliyyə nəzarəti ölkədəki vahid maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edən bütün iqtisadi təşkilatların maliyyə istehsal əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsidir.

Summary

The control function in a market economy becomes the leading one in public administration. Financial control plays a special role in the system of control functions.

Financial control is understood as a description or definition of company's financial performance.

Types of financial control are divided into governmental(state) and non-governmental(state)financial control.

State financial control is a form of state regulation of financial productive relations of all economic entities contributing to the implementation of a unified financial policy in the country.

Резюме

Функция контроля в условиях рыночной экономики становится ведущей в государственном управлении. В системе контрольных функций особое место занимает финансовый контроль.

Под финансовым контролем понимается определение или выявление фактически полученных финансовых показателей деятельности субъектов.

Виды финансового контроля по уровню делятся на государственный и не государственный финансовый контроль.

Государственный финансовый контроль является формой государственного регулирования финансово производственных отношений всех хозяйствующих субъектов содействующей проведению единой финансовой политики в стране.